

TARTU ÜLIKOOL

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Uusima aja osakond

Martin Oja

**VANGIDE VAHETUS EESTI VABARIIGI JA NÕUKOGUDE
VENEMAA VAHEL 1920-1923**

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Mari-Leen Tammela

Tartu 2016

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. EESTI SISEPOLIITILINE OLUKORD AASTATEL 1918–1923	6
1.1. EESTI SISEPOLIITILINE OLUKORD VANGIDE VAHETAMISE EEL	6
1.2. KOMMUNISTIDE PÕRANDAALUNE TEGEVUS EESTIS PÄRAST VABADUSSÕDA	8
1.3. EESTI TÖÖRAHVA KOMMUUN	11
2. VANGIDE VAHETAMINE	13
2.1. SÕJAVANGIDE VAHETUS JA SÕJAPÕGENIKEGA ÜMBERKÄIMINE	13
2.2. PANTVANGIDE VAHETUS	24
2.3. POLIITVANGIDE VAHETUS	29
3. KOKKUVÕTE JA JÄRELDUSED	42
LISAD	46
LISA 1	46
LISA 2	48
LISA 3	49
LISA 4	50
LISA 5	51
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	52
SUMMARY	55

SISSEJUHATUS

Tartu rahulepingu sõlmimisega tunnustati Eesti Vabariiki esmakordselt iseseisva riigina, mis seisis sünnijärgsel ajal silmitsi mitmete oluliste probleemidega. Mitmed probleemid olid seotud Nõukogude Venemaaga. Vabadussõjaga kaasnes hulk vange, suurima osakaalu neist moodustasid just vangi langenud sõdurid. Lisaks sõjavangidele viibisid Nõukogude Venemaal veel eestlastest pantvange ja poliitvange, kelle vabanemine sõltus kahe naaberriigi vahelisest vangide vahetamise sisseseadmisest.

Siinse töö eesmärk ongi kaardistada ülalpool kirjeldatud vangiliikide taustsüsteemi, vangide vahetamise protsessi ja analüüsida vangide¹ vahetamisega tekkinud probleeme. Sõjavangide arvukusest hoolimata on seda teemat senini käsitletud küllatki vähe ja käesoleva töö üks eesmärkidest on seda tühimikku täita. Lisaks käsitletakse töös põhjuseid, miks peeti vangide vahetamist oluliseks ja kuidas vangide vahetused kulgesid. Vangide olukorda ja teekonda ilmestavad üksikisikute lood. Sellest lähtuvalt on töös esitatud mitmeid üksikjuhtumeid näidetana.

Seni pole vangide vahetamist terviklikult käsitletud. Mõnevõrra on uuritud sellega seotud üksikküsimusi. Pantvangide karme elutingimusi ning õiguslikku olukorda avab Marko Mihkelsoni artikkel Eesti Tööraha Kommuunist ning selle I koonduslaagrist.²

Sõjavangid olid arvuliselt suurim vahetatavate vangide liik ja sellega kaasnes ka kõige rohkem probleeme. Sõjavangide ja sellega tihedalt seonduvat sõjapõgenike küsimust on käsitlenud Helen Rohtmets-Aasa oma uurimuses Eesti Vabariigi sisserändepoliitikast.³ Teoses leidub ka kirjeldusi sõjavangide ja põgenike olukorrast ja teekonnast Eestisse.

Eestisse tulla soovivate isikute filtreerimiseks Nõukogude Venemaal loodud kontroll-opteerimiskomisjonide tegevust ning komisjoni liikmete vastu algatatud süüasja aitas avada Annemari Põdra poolt kirjutatud bakalaureusetöö.⁴

---

¹ Töös on kasutatud läbivalt mõistet vang, nõnda nagu allikmaterjalis. Seda ka pantvangide ja teiste kinnipeetavate kohta, kelle kohta polnud langetatud süüdimõistvat kohtuotsust

² Mihkelson, Marko, Tundmatu Eesti Vabariik, Eesti Tööraha Kommuunist I koonduslaager, Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus, 1993, Tallinn.

³ Rohtmets-Aasa, Helen, Eesti Vabariigi sisserände poliitika aastatel 1920-1923, Tartu Ülikooli kirjastus, 2014, Tartu.

⁴ Põder, Annaemari, Eestlaste opteerimine Siberist, Bakalaureusetöö, Tartu, 2009. Juh prof Aadu Must

Eraldiseisvalt on poliitvangide temaatika leidnud käsitlemist Mari-Leen Tammela magistritöös, kus sellele on pühendatud üks peatükk. Sama autor on teemale pühendanud ka artikli.⁵ Mõlemad tööd kirjeldavad kommunistide suuri kohtuprotsesse Eestis ning vahetamist Nõukogude Venemaale. Lisaks kajastatakse kuidas vangide vahetamist kasutati ära kommunistliku liikumise edendamiseks.

Vahetuste kaasaegset olustikku on kõige elavamalt kirjeldanud Jüri Ant, kes oma teoses *Eesti 1920 – iseseisvuse esimene rahuaasta*⁶ võtab kokku suuremaid ühiskondlikke protsesse, mis leidsid aset 1920. aastal ning kirjeldab nende mõju elanikkonnale ja riigivalitsemisele. Taustinfot kommunistliku liikumise ja Eesti Vabariigi vahelisest võitlusest leidub Reigo Rosenthali ja Marko Tammingu teoses *Sõda pärast rahu*.⁷ Poliitmaastikul valitsenud olukorra ja kommunistliku partei mõjuvõimu kirjeldamisel on kasutatud põhiliselt Mati Grafi ja Olaf Kuuli raamatuid, mis kirjeldavad valdavaid poliitilisi tendentse ja iseloomustavad erinevate poliitiliste jõudude toetajaskondi.⁸

Uurimiseesmärgi saavutamisel oli kõige suuremaks abiks arhiivimaterjalide läbitöötamine. Suur osa tööst toetub Rahvusarhiivi arhiivimaterjalidele, mille kõige väärtuslikumaks allikaks on Välisministeeriumi dokumendid.⁹ Vangide vahetamise ning seda ilmestava kaasaja kirjeldamisel on valdavalt kasutatud kirjavahetust muuseas Eesti Vabariigi valitsuse ning riigiametite vahel, mis annavad edasi riigi institutsioonide seiskohti.¹⁰ Vahetamise kaasaja olustikku aitavad paremini mõista ilmunud ajaleheartiklid ning vahetamise ettevalmistamisel ja vahetamisprotsessil osalenud isikute mälestused.¹¹

---

⁵Tammela, Mari-Leen, Estonian Communists in Prisoner Exchanges between the Republic of Estonia and Soviet Russia in 1921–1923, ПЕТЕРБУРГСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, Санкт-Петербургский институт истории Российской академии наук. Nr 2, Oktoovber 2016, 66-79.

⁶ Ant, Jüri, Eesti 1920 – Iseseisvuse esimene rahuaasta, Olion, 1990, Tallinn.

⁷ Tamming, Marko, Rosenthal, Reigo, Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure pöörandaaluste kommunistidega 1920–1924, Se&JS, 2010, Tallinn.

⁸ Graf, Mati, Poliitilised parteid Eesti Vabariigis 1918–1934, TPÜ kirjastus, 2000, Tallinn, Kuuli, Olaf, Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991, 1999, O.Kuuli, Tallinn.

⁹ Rahvusarhiiv edaspidi RA ERA fond 957.

¹⁰ Nii salajasi kui ka avalikke seisukohavõtte; nt kirjavahetus Eesti saatkonnaga Moskvas ja Eesti Vabariigi valitsusega vangide vahetamise kohta; Ida-büroo juhataja ettekanne ja vahetatavate isikute nimestikud; 21.07.1922–13.12.1923, RA, ERA 957.12.51; Kirjavahetus Kontrollopteerimiskomisjoni ja teiste asutustega Eesti sõjavangide Nõukogude Venemaalt repatrieerimise küsimuses RA, ERA 957.11.582

¹¹ Eestlaste Vangistamised Moskvas, Postimees, 31. mai 1920; Tallinna Teataja, 6. detsember 1919, Vaba Maa 21. november, 1919,

Töö ajalisteks raamideks on seatud aastad 1920 – 1923. Alguseks on valitud 1920. aasta, kui 2. veebruaril sõlmiti Tartu rahuleping, kus sätestati esmakordselt vangide vahetamine. Samal aastal toimus ka esimene suurem vangide vahetus. Lõppaastaks on valitud 1923. aasta, sest sama aasta 4. septembril, toimus viimane suurem poliitvangide vahetus.

Töö on jagatud kaheks peatükiks. Esimeses peatükis kirjeldatakse Eesti Vabariigi siseolusid. Antakse ka lühike ülevaade Vabadussõja sündmustest, mis loovad tausta nii sõjavangide kui pantvangide temaatikale. Lisaks kirjeldatakse esimeses peatükis Eesti Tööraha Kommuuni, mis oli suurim pantvangide kinnipidamise koht ning annab ülevaate vangide kinnipidamistingimustest. Pantvangidena peeti kommuuni vangilaagris teistehulgas riigipea Konstantin Pätsi venna perekonda, kelle eluolu on küllaltki täpselt kommuuni dokumentides säilinud.

Pikemalt peatutakse Eestis tegutsenud kommunistlikul liikumisel ning selle liikmeskonnal ja tegevuses toimunud muutustel, mis oli seotud otseselt poliitvangide vahetamisega ja enamluse vastase võitlusega. Kõige enam huvi on Nõukogude Venemaa just kommunistide päästmisest läbi vahetamise.

Teine peatükk keskendub pant-, sõja- ja poliitvangiliikidega seotud probleemistikule. Alapeatükkides kirjeldatakse vangiliike lähemalt ning vahetuste täpsemat toimumist. Poliitvangide alapeatükis leiavad lähemat kajastamist ka migratsiooniprotsessid, millega filtreeriti riigist välja saadetavaid ning siia saabuval isikuid. Sõjavangide alapeatükis kirjeldatakse põgusalt ka sõjapõgenike olukorda, mis oli tihedalt vangide temaatikaga seotud ning mida sooviti samaaegselt lahendada.

Uurimistöö üldistused ning olulisemad järeldused on esitatud töö kokkuvõttes.

Bakalauruse töö ei võimalda kõigi vangiliikide detailset uurimist ja pigem kaardistatakse vangide vahetusi üldisemalt püstitades edasistele uurijatele uusi võimalikke uurimusküsimusi.

1. EESTI SISEPOLIITILINE OLUKORD AASTATEL 1918–1923

1.1. Eesti sisepoliitiline olukord vangide vahetamise eel

24. veebruaril 1918 välja kuulutatud vabariigi riigiparaadi ülesehitamise juurde saadi asuda alles Saksa okupatsiooni lõppemisel sama aasta novembris. Eesti sisepoliitikas oli iseseisvumisjärgne periood väga keeruline nagu see on iseloomulik uutele tekkinud riikidele. Võimuinstitutsioonid pidid korraldama riigivalitsemist, võitlema enamlusega ja tooma riigi majanduse välja väga rasket olukorrast.¹² Lisaks oli vaja tegeleda Vabadussõja tagajärgede likvideerimisega, milles kaotas elu üle 5000 inimese ja tekitas kahju isikute varale. Välispoliitiliselt tuli saavutada riiklike sidemete loomine, maailmasõja mõjul muutunud rahvusvahelisel poliitarenil.¹³ Seda kõike tuli teha piiratud inim- ja finantsressurssidega. See piiratus avaldus vahetamisele kuuluvate vangide varustamisel ning ajas, mis kulus erinevate päringute läbiviimisel riigi ametkondade vahel. Seda eelkõige vahetatavate või migreeruvate isikute mineviku ja meelsuse väljaselgitamisel Eesti Vabariigi suhtes.

Kõik need probleemid pärssisid vangide vahetamise alustamist. Aprilli algul 1919 toimusid valimised Asutavasse Kogusse, mis oli oluline samm riigi edasise saatuse seisukohast. 120-liikmeline rahvaesindus kogunes esmakordselt 23. aprillil 1919.¹⁴

Riigi struktuuri üheks olulisemaks nurgakiviks võib pidada Vabadussõja võitu ja seeärel Nõukogude Venemaaga sisuliselt kaks kuud kestnud rahukõneluste järel sõlmitud Tartu rahulepingut, mis allkirjastati 2. veebruaril 1920. aastal. Sellega tunnustas Nõukogude Venemaa esmakordselt Eesti iseseisvust, määrati kindlaks riigipiir ja Nõukogude Venemaa maksis Eestile 15 miljonit kuldrubla kompensatsiooni.¹⁵ Lisaks sätestati rahulepingu punktides IX ja X vangide vahetamist kahe riigi vahel. Iga vangiliigi vahetamiseks sõlmiti hiljem täpsemad kahepoolsed lepingud.

---

¹² Pajur, Eesti ajalugu VI, 47.

¹³ Zetterberg, Seppo, Eesti ajalugu, Tänapäev, 2009, Tallinn, 395.

¹⁴ Made, Tiit, Alasi ja Haamri vahel, Argo, 2007, Tallinn, 325

¹⁵ Samas.

Asutav kogu ratifitseeris Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel sõlmitud rahulepingu, mis sätestas sõjavangide vahetuse.¹⁶ Vangide vahetamise temaatika puudutas väga lähedalt Asutava Kogu värsket juhti, August Reid. Tema abikaasa õed viidi pantvangidena 1919. aastal Nõukogude Venemaale.¹⁷

Sisepoliitiliselt oli tegutsema hakanud väga palju parteisid, võimule pürgis suur hulk inimesi. 1920. aasta novembris toimunud esimestel Riigikogu valimistel osales 16 erakonda, millest kümme pääses parlamenti. Esimesel parlamendikoosseisul ei õnnestunud nominaalaja lõpuni koos püsida ning 1923. aastal toimusid erakorralised parlamendivalimised. Erakorralistel valimistel 1923. aasta juunis osales 26 erinevat poliitilist jõudu, neist 14-l õnnestus saada esindatus parlamenti.¹⁸ Suurimaks muutusteks võrreldes eelmiste valimistega oli kommunistide mõjuvõimu kasv. Kommunistid said Riigikogus koguni kümme kohta.¹⁹ See mõjuvõimu kasv oli oluline, sest kommunistid moodustasid suurima hulga vahetatud poliitvangidest.

Riigiteenistujad pidid tegelema eriilmeliste ja esmakordsete mureküsimumustega, mis vangide vahetamisel tekkisid. Omaette probleemi kujutas iseseisvuse algusaastatel aga ka Eesti korrakaitseasutustes valitsenud pädevate ametnike puudus. Ehkki sõjaväe demobiliseerimine 1920. aastal täiendas tublisti Eesti ametiasutuste isikkoosseisu, nõudis ametkondade ülesehitamine ning usaldusväärsete riigiametnike ettevalmistamine aega. 1920. aastate alguses ei olnud haruldane kui mõni sisserrännanud isikute üle valvet teostama pidanud korrakaitseametnikest osutus kaasteenistujate hinnangul „agaraks enamlaste tegelaseks”, kellel Eesti Vabariigi vastu „mingit poolehoidu ei ole.”²⁰

Olulisena tuleb märkida ka valitsuste lühikest eluiga, mis oli keskmiselt vähem kui aasta. Valitsute pidev vahetumine ei andnud võimalust vahetusküsimumustesse piisavalt süveneda ja otsuseid tuli langetada lühikese aja jooksul. Eriti puudutas see poliitvangide vahetamise pikendamist ning vahetamisele kuuluvate isikute nimekirju.

---

¹⁶ Eesti ja Venemaa vahelise rahulepingu kinnitamise seaduse materjalid (seadus, rahulepingu tekst, eelnõu jne.), RA ERA 15.2.411, 19.

¹⁷ Ant, J, August Rei - Eesti riigimees, poliitik, diplomaat, Rahvusarhiiv, 2012, Tartu, 69

¹⁸ Zetterberg, Eesti ajalugu, 409.

¹⁹ Zetterberg, Eesti ajalugu, 408.

²⁰ Rohtmets-Aasa, Eesti Vabariigi sisserrändepoliitika 1920-1923, 36.

1.2. Kommunistide põrandaalune tegevus Eestis pärast Vabadussõda

Kommunistliku liikumise teema avamine aitab paremini mõista sisepoliitilist olukorda, mis valitses Eesti riigis vangide vahetamise kaasajal.

1918. aasta novembris tegid peaaegu kõik kohalikud poliitilised parteid tööd ühise eesmärgi nimel, milleks oli iseseisev demokraatlik Eesti Vabariik.²¹ Selle ideega oli opositsioonis ainult kommunistlik partei ehk enamlased, kes soovisid Eesti aladel kehtestada proletariaadi diktatuuri ning nende suuremaks eesmärgiks oli maailmarevolutsioon, millega hõlmaks kogu planeeti föderatiivne nõukogude vabariik.²²

Eesti kohalikud kommunistid ja nende idapiiritagused toetajad ei rahuldunud Tartu rahu sõlmimisega ja ootasid soodsat hetke, et Eesti alad liita Nõukogude riigiga. Seda ideed üritasid teostada kohalikud kommunistid riigipöördekatsega 1924. aasta 1. detsembril, mis erinevatel põhjustel ebaõnnestus.

Enamlaste senine populaarsus langes Vabadussõja ajal, kui Punaarmee tabasid mitemed lüüasaamised.²³ Sõja ajal toimus muutus ka rahva mentaliteedis, hakati enam uskuma oma riiki ning kommuniste hakati nägema kui võõrvõimude käsilasi.²⁴ 1921 kuni 1924 on näha kommunistide mõjuvõimu kasvu. Kommunistliku partei populaarsusele avaldas positiivset mõju ka poliitvangide vahetus, mis andis riigivastastele agitaatoritele tegutsemiskindlust. Seda kinnitab ka 1922. aastal salakuulamises süüdi mõistetud Voldemar Mannuse juhtum, kes peale 8. aastaks sunnitööle määramist oli veendunud, et ta vahetusvangina Nõukogude Venemaale saadetakse. Tema õnnetuseks oli salakuulajate Eesti Vabariigist välja andmine tema süüdimõistmise ajaks juba lõpetatud.²⁵

Ametliku ja vormiliselt iseseisva partei löid kommunistid Eestis 1920. aasta novembris – Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP).²⁶ Enne seda tegutsesid kommunistid siin VKP Eestimaa organisatsioonis (KPE).²⁷

---

²¹ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 460.

²² Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 461.

²³ Pajur, Eesti ajalugu VI, 55.

²⁴ Samas.

²⁵ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure põrandaaluste kommunistidega 1920–1924

²⁶ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 461.

²⁷ Kuuli, Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991, 34.

Kommunistide mõjutustegevus hõlmas ka noori. Noorte kommunistide järelkasvu eest pidid hoolt kandma Üle-Eestimaaline Noorproletaarlaste Ühing. 1921. aasta kevadel loodi põrandaaluse noorteorganisatsioonina Eestimaa Kommunistlik Noorsoo Ühing.²⁸ Lisaks tegutsesid kommunistlikud agitaatorid aktiivselt töölisühingutes ja ka seltsiliikumistes.

Eestis tegutsenud kommunistliku partei liikmeid oli küllaltki keeruline tuvastada, sest ei jagatud välja parteipileteid ega peetud liikmetest nimekirju, millega üritati tabamist vältida.²⁹

Tööliste enda poolele võitmiseks tegi EKP propagandatööd. Tihti oli propaganda levitamisega seotud kommunistide süütegusid kohtus keeruline tõestada ning nõnda pääsesid paljud enamlased peale vahistamist taas vabadusse. Süüdimõistmine oli oluliselt lihtsam väga selgete tõendite puhul nagu illegaalsete lendlehtede või muu materjali omamine. Kindel süüdimõistmine ootas ees ka kommunistide põrandaaluste trükikodade avastamisel. Selline saatus tabas näiteks Harjumaal, Saue vallas elanud Ludvig Alliksoni, kelle talus oli kommunistide üks trükipress ehk “vasikas”, millega trükiti ajalehte “Kommunist”. Trükikoda avastati KAPO poolt 1920. aasta sügisel. Perepea saadeti vangide vahetusega Nõukogude Venemaale, kuhu ülejäänud Alliksonide pere järgnes.³⁰

Agitatsiooni edendamiseks saadeti siia agente Kommunistliku Partei Venemaa büroost nagu kinnitab Roman Pettai näide. Pettaile anti 1921 aasta veebruaris Venemaalt kaasa valepass, 50 000 marka ja kiri juhtnõoridega Eesti Kommunistliku Partei põrandaalusele keskkomiteele. Samal aastal seati Roman Pettai EKP Virumaa vastutavaks organisaatoriks, ta tegutses kuni tabamiseni sama aasta aprillis.³¹ Teiste saabujate seas jõudis 1918. aastal Eestisse Ajutise revolutsioonikomitee salajane emissar Viktor Kingissepp, kelle eesmärk oli siinset enamlust edendada.³² Kingissepp kuulus kommunistliku partei võimuladvikusse koos Jaan Anveltiga ja Hans Pöogelmanniga.³³

Lisaks agentidele tuli idapiiri tagant Eestisse ka olulisel hulgal finantsvahendeid EKP tegevuse toetamiseks. Tuues välja arvandmeid piiritaguse rahalise toetuse kohta, siis 1920. aasta saadi kokku

---

²⁸ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 479.

²⁹ Samas.

³⁰ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 507.

³¹ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 536.

³² Krikk, Mai, Eesti politsei loomine ja areng 1918–1940, Olion, 2001, Tallinn, 100. Kuuli, Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991, 18.

³³ Zetterberg, Eesti ajalugu, 407.

6,45 miljonit rublja ja 7,9 miljonit marka.³⁴ Raha kasutati näiteks konspiratiikorterite üürimiseks, maksti tasu lendeletetede jaotamise eest, toetati kinnipeetud kommunistide peresid ning raha jagati ka lihtsalt välja, et suurendada kommunistide poolehoidu.³⁵ Kinnilangenud kommunistide perede toetuseks oli määratud 50 marka päevas.³⁶ Raha ja agentide sissevoolu piiramiseks teostati kontrolli nii opteeruda soovijate kohta kui ka hilisemat järelkontrolli karantiinitsoonis ja piiripunktis.

EKP eesmärk Eestis oli anda infot Nõukogude Venemaale valgest terrorist, kihitustööst erinevatel elualadel, valimistest jms. Kaitseväes olevad kommunistid pidid tundma õppima väetehnikat ning taktikat, et neid soodsate olude korral enda kasuks rakendada.³⁷

Eesti ametivõimud nägid vaeva illegaalse EKP vastu võitlemiseks, kasutades oma ressursse riigivastase tegevuse takistamiseks arreteerimiste ning ülekuulamiste läbi. 1. mail 1920 loodud kaitsepolitsei võttis selles võitluses funktsioonid üle Kaitseväe juurde kuulunud Teadete kogumise osakonnalt (TKO).³⁸ Palju aitasid Kaitsepolitsei tööle kaasa ülejooksikud ja ülekuulamistel teisi sisse rääkinud kommunistid. Väärtuslikku infot pakkusid KAPO agentidele selle kaastöölised, kes andsid teateid nii EKP tegevuse kui ka isikkoosseisu kohta, riskides oma eluga. Vahemikus 1920–1924 toimusid mitmed suured kommunistide kohtuasjad. Mitmeid nendes kohtuprotsessides süüdimõistetuid soovis Nõukogude Venemaa vahetatada seal vangistatud eestlaste vastu.³⁹ Eesti riigivõimu poolt vaadates oli kõige edukam „149 protsessi“, milles süüdimõistetuid enam Nõukogude Venemaale ei vahetatud.

Kuna EKP ei pidanud liikmete nimekirju ja ei jaganud liikmepileteid, on esitatud liikmete arvud hinnangulised. Kui 1920. juunis oli EKP's liikmeid umbes 690, siis 1921. aasta maiks kuulus sinna juba 1044 liiget.⁴⁰ Enne detsembrimässu 1924 oli EKP liikmeid juba 2000.⁴¹ Liikmete arvu pidevat kasvu mõjutas nii riigi raske majandusolukord kui ka aktiivne kommunistlik propaganda.⁴²

---

³⁴ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 475.

³⁵ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 508.

³⁶ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 503.

³⁷ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 470.

³⁸ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 486.

³⁹ Vt lähemalt Tammela, Mari-Leen, Poliitilised suurprotsessid Eestis 1920–1925: Katse portreerida Eesti Kommunisti, Magistritöö, 2010, Tartu/Tallinn, Juhendaja Ago Pajur.

⁴⁰ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 480.

⁴¹ Kuuli, Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991, 46.

⁴² Kuuli, Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991, 38.

Toetus EKP'le hakkas kahanema pärast detsembrimässu katset 1924 ning suur osa senised kommunistide toetajad läksid üle sotsialistidele.⁴³

1.3. Eesti Tööraha Kommuun

Eesti Vabariigi iseseisvumisejärgsel ajal oli proletariaadi diktatuuri saavutamisele kõige lähemal 1918. aasta novmebris Narvas välja kuulutatud Eesti Tööraha Kommuun (ETK), hõivates oma hiilgeajal, 1919. jaanuari esimesel nädalal üle poole Eesti territooriumist.⁴⁴ ETK on vangide vahetamise seisukohast oluline, sest paljud sõjavangid, keda hiljem Venemaaga vahetati, olid võidelnud Tööraha kommuuni väeüksustes. Kommuuni võimud võtsid pantvange, keda samuti vahetati.

ETK üritas faktiliselt näidata ennast iseseisva riigina, mis tekkis näilise kodusõja (Eesti kodanluse ja tööraha vahel) tulemusel.⁴⁵ Eesti Vabadussõja alguseks loetakse Punaarmee ja selle koosseisus võidelnud Eesti punaste väeüksuste pealetungi Narva linnale 28. novembril.⁴⁶ Siinsed punased väeüksused (Eesti Punased Kütid) moodustati 1918. aastal Venemaal nendest eestlastest, kes toetasid enamlikke jõude.⁴⁷ Paljude eestlaste jaoks oli punaväega liitumine võimalus elatist teenida. Punaarmee üksustest ja Eesti Punaste Küttide ühendväest sai kommuuni sõjaline jõud, mis oli punaarmee osa, kuid mida administreeris ETK juhtorgan – nõukogu. Narvat kaitsnud Saksa väed ja äsja moodustatud Eesti Vabariigi väeüksused sunniti taganema.⁴⁸ Narva linna vallutamise järel 29. novembril kuulutati välja Eesti Nõukogude Vabariik – Eesti Tööraha Kommuun.⁴⁹ Selle võimud ei tunnustanud Eesti ajutist valitsust ega väljakuulutatud määrusi ja õigusakte.⁵⁰ ETK iseseisvust tunnustas 7. detsembril 1919 Nõukogude Venemaa, kuid *de facto* oli tegemist Vene marionetttriigiga.⁵¹ 1919. aasta jaanuariks oli pool Eesti territooriumist langenud ETK võimu alla. Kommuuni valitses nõukogu eesotsas Jaan Anveltiga.⁵² Kommunistlik partei oli ainus legaalne poliitiline jõud kommuuni territooriumil.⁵³ Kommuuni sõjaliste jõudude eduka pealetungi ning

---

⁴³ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 466.

⁴⁴ Zetterberg, Eesti ajalugu, 392.

⁴⁵ Zetterberg, Eesti ajalugu, 390.

⁴⁶ Kuuli, Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991, 18.

⁴⁷ Rosenthal, R, Eesti Vabadussõda – kas ka kodusõda? Eesti Ajalooarhiivi toimetised 19, 2012, Tartu, 238.

⁴⁸ Kuuli, Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991, 18.

⁴⁹ Valge, Jaak, Punased I, Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut : Rahvusarhiiv, 2014, Tallinn, 86.

⁵⁰ Graf, Poliitilised Parteid Eestis 1917–1920, 228.

⁵¹ Valge, Punased I, 86.

⁵² Mihkelson, Eesti Tööraha Kommuuni I Koonduslaager, 12.

⁵³ Kuuli, Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991, 18.

repressioonidega kaasnesid ohvrid ja vangid. Selle võikaimaks tunnistuseks oli Rakveres, Võrus ja Valgas toime pandud massimõrvad, milles hukkus vähemalt 500 inimest.⁵⁴ Kommuun kuulutas Eesti ajutise valitsuse lindpriideks, nagu ka kõik tema agendid, pastorid, mõisnikud.⁵⁵ Kirikuvastase vaenu ohvriks langesid ka Eesti esimese riigivanema Konstantin Pätsi lähedased. Pätsi vennanaine ning neli last toimetati ETK I koonduslaagrisse. Kommuuni vangilaagri rajamise ajendiks oli mure Eestisse jäänud kaasvõitlejate pärast, neid sooviti vabastada vahetamise teel.⁵⁶

Kommuuni kestus polnud pikk ning 1919. aasta juunis saadeti see laiali.⁵⁷ Punaarmee väljatõrjumine Eesti aladelt sundis lahkuma siin avalikult tegutsenud enamlasi, mis seletab ka nende indu leida erinevaid võimalusi, kuidas Eestisse naasta. Kahe riigi vahelist vangide vahetamist kasutati ühe võimalusena.⁵⁸

---

⁵⁴ Pajur, Eesti ajalugu VI, 53.

⁵⁵ Valge, Punased I, 87

⁵⁶ Mihkelson, Eesti Tööraha Kommuuni I Koonduslaager, 13.

⁵⁷ Graf, Poliitilised Parteid Eestis 1917–1934, 229.

⁵⁸ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 83.

2. VANGIDE VAHETAMINE

2.1. Sõjavangide vahetus ja sõjapõgenikega ümberkäimine

Vabadussõja käik ja Eesti rahvaväe ning Põhjakorpuse, hilisema Loodearmee eduka tegevuse tulemusel võeti vangi suur hulk punaväelasi. Suur osa neist vahetati Nõukogude Venemaale, eestlastest sõdurite vastu, kes idapiiri taga olid vangistatud.

Sõjavangide temaatika arvuliseks ilmestamiseks saab kasutada Põhjakorpuse staabi allikaid. Andmed kinnitavad, et Vabadussõjas ajavahemikul 1. jaanuar kuni 1. aprill 1919 võeti vangi kokku üle 2500 mehe, kelle hulka olid arvestatud ka ülejooksikud.⁵⁹ Vangistatud, kes väetegevusse ei sobinud, viidi sõjavangilaagritesse.⁶⁰ 1919. aasta aprilliks oli punavägede võim raugenud ning ka lisajõude polnud enam võimalik Eestisse tuua, sest keskenduti Poolas olevale rindele. Maiks 1919 oli Eesti välisvaenlastest puhastatud. Punaarmeed üle tulnud Leonhard Ritt võimaldas Eesti relvajõududel teha olulise edasimineku võitluses. Ritti ületulekuga seoses võeti rohkem kui 2000 vangi.⁶¹

Eelnevalt kirjeldatud sündmustest tulenevalt erines Vabadussõja lõpuks Eesti ja Vene vangide vahetamine mitmekordselt. Sõja kestel võttis Eesti pool vangilaagrite registratsiooni andmetel ümmarguselt 10 000 sõjavangi, mille hulka pole arvestatud Loodearmee poolt vangistatud ega ülejooksikuid.⁶²

Sõjavangide küsimus tõstati juba vahetult pärast Eesti ja Vene vaheluse sõjategevuse lõppemist ning oli sisse kirjutatud ka Tartu rahulepingusse, mille artikkel IX nägi ette, et mõlema poole – Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa sõjavangid tuli võimalikult kiiresti kodumaale tagasi toimetada. Samas artiklis defineeriti ka sõjavangi mõiste: nimelt mõisteti sõjavangide all isikuid, kes olid vangi võetud ega teeninud selle riigi sõjaväes, kes nad vangi võttis (artikkel IX, märkus 1).⁶³

---

⁵⁹ Rosenthal, Reigo, Loodearmee, Argo, 2006, Tallinn, 83.

⁶⁰ Samas.

⁶¹ Pajur, Eesti ajalugu VI, 37.

⁶² Eesti Vabadussõda 1918-1920 II, kolmas trükk, Vabadussõja Ajaloo komitee, 1939, Tallinn, 501.

⁶³ Vt, Lisa 1, Seal on välja toodud Tartu rahulepingu punktid IX ja X, kus sõjavangide vahetus on sätestatud.

Sätestati veel, et sõjavangid, kes olid vangi võetud valitusele mitte alluvate sõjavägede poolt ja kes ei olnud astunud selle sõjaväe ridadesse vabatahtlikult, tuli tagasi anda üleüldistel alusel.⁶⁴

Kindralstaabi alamkapten Georg Kirschbaum⁶⁵ jagas eestlastest sõjavangid vahetuste kaasajal kolme kategooriasse:

1. Eesti Vabadussõjas Nõukogude Venemaale vangi langenud sõdurid
2. I maailmasõjas Keskriikide poolel võidelnud sõdurid, kes teel kodumaale Venemaale sattusid, kui Eestit ümbritses 1919. aastal rindejoon
3. I maailmasõja ajal Venemaal garnisonides teeninud eestlased, kes ei pääsenud kodumaale viletsate transpordiolude, Saksa okupatsiooni või Vabadussõja tõttu.⁶⁶

Venemaal viibis 8. aprilli 1920. aasta seisuga 1142 Eesti sõjavangi, neist 24 ohvitseri ja arsti ning 1118 rahvaväelast.⁶⁷ Nad viibisid Venemaa erinevates vangilaagrites. Eesti Välisministeeriumi poolt koostatud toimikus on välja toodud Vabadussõjas 1919. aastal vangi langenud Eesti rahvaväelaste, ohvitseride ja arstide ees- ja perekonna nimed koos vangistamise aja ja kohaga.⁶⁸ Lisaks leiab sealt andmeid vangi langenud isikute vaeüksuste kohta.

Eestis viibis 8. aprilli 1920. aasta seisuga vangistuses sisuliselt seitse korda enam Nõukogude Venemaa sõjavangi, kokku 8044 Nõukogude Venemaa sõjaväelast: 4878 neist töötasid, 1045 viibis haigete laagrites ja 2121 tervet (sh invaliidid, keda enam aktiivselt ei ravitud). Nende seas oli ka eesti soost mehi, kes olid liitunud Punaarmee eesti väeosadega. Punaarmeesse kuulunud eestlaste hulka saab illustreerida 1917. aasta detsembrist pärinevate andmetega. Sellel ajal olid Eesti vabatahtliku punakaardiväe read rohkearvulised: Tallinnas 2000, Narvas ligi 300, Tartus 200-220, Haapsalus ja Läänemaa 250 ning Rakveres ja Virumaal hinnanguliselt samuti 250 inimest.⁶⁹

---

⁶⁴ Edgar Mattisen. Tartu rahu. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, lk 456.

⁶⁵ Alates 1935. aastast Jüri Hellat, Eesti Sõjamuuseum, Ohvitseride andmekogu, <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1> vaadatud 20.12.2016

⁶⁶ Sõjavangide vahetamise komisjoni liikme alam-kapten Kirschbaumi ettekanne Eesti sõjavangide kohtlemise kohta Nõukogude Vene poolt RA ERA 957.11.313, 6.

Eesti - Vene sõjavangide vahetamise komisjoni ja segakomisjoni koosolekute protokollid ning sõjapõgenike pagasiveo määrused; 19.02.1920–19.08.1920, RA ERA.957.11.213, 16.

⁶⁷ Rohtmets-Aasa, Eesti Vabariigi sisserände poliitika aastatel 1920–1923, 68.

⁶⁸ Vangide vahetamiseks koostatud nimekiri Eesti sõduritest koos vangistamise ajaga on esitatud töö lisas 2. Eesti Vabadussõjas Nõukogude Vene vägede kätte vangi langenud rahvaväelaste nimekiri, ERA.957.11.138.

⁶⁹ Tipner, Johannes, Punaarmee Eesti väeosade võitlusteest 1917-1920, Tallinn:Eesti riiklik kirjastus, 1957, lk 15

Kõik eestlased polnud punaväega liitunud vabatahtlikult. Taganev Punaarmee sundmobiliseeris suure hulga Eesti mehi oma väekoosseisus Nõukogude Venemaale. Teatava ettekujutuse meeste hulgast annab fakt, et ainuüksi Võrumaalt mobiliseeriti vastu tahtmist Nõukogude Venemaale ligi 1000 meest.⁷⁰ Seda, milliseid mõjutusvahendeid mobilisatsiooni juures kasutati, on heaks näiteks Võrumaalt pärit Juhan Bormeisteri juhtum. Juhan Bormeister mobiliseeriti Punaarmeesse 1919. jaanuaris. Keeldumise korral ähvardati tema maja maha põletada ja perekond maha lasta.⁷¹ See näide polnud kindlasti üksikjuhtum ning iseloomustab pigem üldist pilti, kuidas taganevad punaväed käitusid eesti meestega. Üksikjuhtumite põhjalikumaks avamiseks tuleks teemat käsitleda aga eraldiseisvalt, milleks arhiivitoimikud võimaluse annavad, mis aga käesoleva töö raamidest välja jäävad.

Eestis moodustasid vahetamisele kuuluvatest vangidest suurima osa Vene sõjavangid, kes olid siinsetes vangilaagrites (Pääsküla, Rahumäe, Naissaare, Alliku ja Tartu). Lisaks punaarmeelest sõjavangidele saadeti Eestist koduriikidesse läbi Nõukogude Venemaa ka teiste rahvuste esindajaid: sakslasi, ungarlasi, austerlasi, poolakaid, lätlasi, leedukaid, grusiine.⁷²

Eesti sõjavangilaagrite olukord oli üldjoontes küllaltki sarnane. Olukorrast vangilaagrites on teinud Asutava kogu delegatsioon kokkuvõtte. Delegatsioon külastas 2. ja 3. juulil 1920 Naissaare, Rahumäe ja Pääsküla kinnipidamisasutusi. Pääsküla vangilaagris oli külastamise hetkel kohal 1591 ja Naissaarel 150 Vene sõjavangi.⁷³ Rahumäe vangilaagris viibisid valdavalt eesti soost vangid, keda peeti kinni poliitilistel põhjustel. Kõige kehvem olukord kinnipeetavate jaoks oli Naissaare vangilaagris, kus vangide eluruumid asusid muldpõrandaga onnides, millel puudusid aknad. Vangid olid kehvalt riietega varustatud, mitmetel puhkudel olid need pikka aega pesemata.⁷⁴ Naissaarel vangilaagris viibinud kaebasid rasvainete puuduse ja pakisaadetiste väga vaevalise liikumise üle. Mitmel juhul tähendati, et Tallinnast Naissaarele jõudis pakk 2 nädalaga, mille jooksul kõik neis olnud toitained jõudsid rikneda.⁷⁵

---

⁷⁰ Ettekanne Võru maakonna valitsuseslt Eesti Välisministeeriumile, 1. märtsil 1920, RA ERA 957.11.582, 31.

⁷¹ Samas.

⁷² Nimekiri Sõjavangide peale, kes 30. aprillil 1920 said Venemaale saadetud, RA ERA 509.1.172, 293–300

⁷³ Asutava kogu protokollid, 2. istungjärk 1920 a., protokoll nr 33, 28

⁷⁴ Asutava kogu protokollid, 2. istungjärk 1920 a., protokoll nr 33, 287.

⁷⁵ Asutava kogu toimetised, 2. istungjärk 1920 a., protokoll nr 33, 287.

Sõjavangide olukorra lahendamiseks loodi Tartu rahulepingu IX artikli alusel⁷⁶ spetsiaalne Eesti – Vene sõjavangide vahetamise komisjon.⁷⁷ Tihedalt seoti sõjavangide küsimus sõjapõgenike probleemi lahendamisega. Sõjavangide vahetamise komisjoni tööd juhtis Eesti välisminister Ado Birk ning selle peamiseks eesmärgiks oli välja töötada printsiibid, kuidas sõjavangide vahetamine toimuma hakkab. Allikatest selgub, et komisjon lahendas paralleelselt nii sõjapõgenike kui ka sõjavangide probleeme.

Eesti poolt kuulusid komisjoni sõjavangilaagrite esindajana leitnant Mihkel Kattai, rahandusminister Juhan Kukk, Kindralstaabi esindaja alamkapten Georg Kirschbaum ja Siseministeeriumist Karl Kogermann, keda alates 21. aprillist 1920 asendas Johan Soomann. Vene delegatsiooni juht oli A. S. Sonje, lisaks kuulusid sinna veel E. J. Aboltin, Adolf Joffe ning Mihhail Ždanov.⁷⁸ Eesti – Vene sõjavangide vahetamise segakomisjon kohtus Tallinnas Välisministeeriumi ruumides.

Komisjoni koosseis kohtus 26. märtsist kuni 19. augustini 1920, mil sõlmiti sõjavangide ja -põgenikega ümberkäimise kohta lõplik leping. Komisjoni koosolekutel lepiti kokku, millistel alustel ja keda vahetatakse ning kuidas vahetamise protseduur välja näeb.⁷⁹

Üks esimesi punkte, milles komisjoni mõlemad osapooled üksmeele saavutasid, oli vahetamise kord. Nõustuti, et vahetamine ei saa toimuma pea - pea vastu eelkõige just vangide arvu erinevuse tõttu.

Esimestest kohtumistest alates toonitas Vene delegatsioon, et Tartu rahulepingu alusel ootavad esmajärjekorras Venemaale toimetamist vaid sõjavangid, kelle on kinni võtnud vastasriigi sõjavägi, mitte sõjapõgenikud ja repatrieerujad. Andmete kontrolli käigus piiril tuvastatud isikud, kes ei vasta vahetuslepingus esitatud tingimustele, võidi Nõukogude Venemaa võimude poolt vastutusele võtta valeandmete esitamise eest. See fakt näitab, et Nõukogude Venemaa võimud ei soovinud kiiremas korras päästa tavakodanikke, vaid sõdureid. Eestisse saadetavate sõjavangide

---

⁷⁶ Tartu rahulepingu IX artikkel sätestas mõlema poole sõjavangide kiiremas korras kodumaale tagasisaatmise. Vahetamise täpsem kord määrati kindlaks artikli lisas ning lisa punkt 6 nägi ette, et pärast rahulepingu ratifitseerimist tuli asutada sõjavangide vahetamise komisjon, mõlemalt poolt neli liiget, kes pidi valvama lisas sätestatud tingimuste täitmise üle, määrama ära sõjavangide kodumaale saatmise korra ja viisi ning kulutused. – Edgar Mattisen. Tartu rahu. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, lk 456-457.

⁷⁷ Tartu rahulepingu IX punkti lisa 1, RA ERA.15.2.411, 10.

⁷⁸ Kahe esimese mehe puhul allikas eesnimesid ei sisalda ja piirdub vaid initsiaalidega.

⁷⁹ RA ERA 957.11.313, 5.

arv oli tunduvalt väiksem ning ülejäänud kohad sai täita kodanikega, kellel Eestisse sõitmiseks vajalikud dokumendid olemas olid. Kolmandal istungil lepitigi kokku, et eelisjärjekorras tuleb Eestisse toimetada sõjapõgenike pered, kelle ülalpidajad hetkel Eestis viibivad

Kahepoolselt lepitati kokku asjade nimekirjas, millega tuli teele saadetavad vangid võimaluste piires varustada. Nendeks olid:

„1) sinel ehk palit, ehk kasuk ehk poolkuub 2) müts 3) püksid 4) *french* ehk kuub 5) saapad, vildid, ehk poolsaapad, ehk viisud 6) kaks särki 7) kaks paari aluspükse 8) kaks paari jalarätte, ehk kaks paari sokke (sooje ehk külme) 9) üks käterätik 10) paar kindaid 11) üks kott 12) üks sööginõu 13) üks lusik 14) üks tee kruus”⁸⁰

Vahetatavate sõjavangide ja nendega koos transporditavate sõjapõgenike pagasi, dokumentatsiooni ja tervisliku seisukorra kontrollimiseks loodi karantiinitsoonid. Need aitasid tõkestada oluliste väärtuste väljavedu riigist, kontrollida siia saabuvald isikuid ning takistada sisserändajatega kaasatulevaid haiguseid. Kõik isikud välja arvatud Eesti kodanikud ehk sõjavangid, kes karantiinitsooni läbisid, pidid maksama 20 marka iga karantiinis oldud päeva eest.⁸¹

Üle piiri saadetavate vangide varustamisele lisatud klausel võimaluse piires annab aimu, et vangid pidid taluma kitsikust. Komisjoni Eesti delegatsioon sai sõjavangide küsimuse lahendamiseks valitsuselt 100 000 marka.⁸² Selle summaga pidi majandama üle 8000 isiku riietamist ja varustamist.

Isikute ja nende asjade kontroll Eestisse saabudes toimus Jamburgi jaamas ning seda protseduuri kirjeldas ettekandes Georg Kirschbaum. Kontrolliti lageda taeva all olenemata ilmast, mis kohati Venemaalt tulnute isiklikku vara kahjustas.⁸³ Samuti selgub raportist, et paljud inimesed pidid ešelonides ilma korralike elutingimusteta ja ebapiisavalt varustatuna kuni mitu nädalat piiriületust ootama. Selle leevendamiseks manitses Kirschbaum ametnikke kiiresti töötama.⁸⁴

---

⁸⁰ Eesti – Vene sõjavangide vahetamiskomisjoni koosoleku protokoll no. 2, 28. märtsil 1920, RA ERA.957.11.213, 6.

⁸¹ Riigiteataja 1920, 1. september, 1058

⁸² Ettekanne Sõjavangide vahetamise komisjoni esimehele, komisjoni liikmelt Georg Kirschbaumilt, RA ERA 957.11.313, 2.

⁸³ Ettekanne Sõjavangide vahetamise komisjoni esimehele, komisjoni liikmelt Georg Kirschbaumilt, RA ERA 957.11.313, 1.

⁸⁴ Ettekanne Sõjavangide vahetamise komisjoni esimehele, komisjoni liikmelt Georg Kirschbaumilt RA ERA 957.11.313, 2.

Lisaks finantsvahendite nappusele oli teisigi probleeme. Vangide ülalpidamisega kerkisid esile majandusküsimused, sest kinnipeetavate ülalpidamiskulud tuli hüvitada vangide koduriigil. Osa vangidest viibis töökolooniates, kus töötamine oli tasustatud. Tehtud töö pidi komisjoni kokkuleppe kohaselt ülalpidamiskuludest maha arvestama. See probleem pärssis vahetamisprotsesside kiiret alustamist, kuna tulu- ja kuludokumentide väljatöötamine ning trükkimine oli aeganõudev. Kolm esimest ešeloni nõustutigi saatma ilma kuludokumentideta. Vastavasisulised dokumendid tuli esitada kümme päeva pärast ešeloni väljasaatmist.⁸⁵

Eesti riigivõimude tähelepanu äratas Vene delegatsiooni soovimatus vahetusprotsessi tingimustes võimalikult kiirelt kokku leppida ja vahetamine lõpetada, et tagada sellega oma kodanike ja sõdurite pääs koduriiki. Vene pool üritas segakomisjoni tööd pikendada. Erinevate arupärimistega võideti juurde aega siin töötavatele vene agentidele kommunistliku agitatsiooni edendamiseks.

Eesti - Vene sõjavangide segakomisjoni vene delegatsiooni tööd uuris Eesti Kaitsepolitsei. See tuvastas komisjoni liikmete ning kaastöölise illegaalseid tegevusi: loodearmeelaste seas tehtud agitatsioon Venemaale tagasipöördumiseks, põrandaaluste kommunistide toetamine ja vilja Eestist väljatoimetamise organiseerimine. Samuti uurisid Vene spioonid Eesti sõjaväelaste meeleolude kohta, abistasid Punaarmeesse kuulunud eestlaste peresid ning üritasid igati soodustada kommunismi levikut Eestis. Eriti keeruliseks tegi eestlastest ametivõimude olukorra see, et komisjoni liikmed võisid vabalt üle piiri liikuda ning pidevalt uusi kaastöölisi juurde värvata.⁸⁶ Kaastöölise näol toodi siia kommuniste, kes valitseva korra vastast kihutustööd tegid.⁸⁷

Väga mahukas ja keeruline probleem oli tekkinud riigipiiride kokkuleppimise ning kodakondsuste tekkimisega. Riigi migratsioonipoliitika määras ära, kes pidid opteerima Eesti kodakondsust ning kuidas.⁸⁸ See sidus kodakondsusküsimuse riigi territooriumiga ehk määravaks sai, kus isik või tema vanemad enne Eesti iseseisvumist olid elanud ning kuidas ta suhtus omariiklusesse.

Isikud, kes elasid Nõukogude Venemaal ja soovisid Eesti Vabariiki kolida, pidid oma lojaalsust riigile tõestama kodakondsuse opteerimisega. Sõjavangid ja põgenikud pääsesid sellest nõudest,

---

⁸⁵ Eesti – Vene sõjavangide vahetamise segakomisjoni koosoleku protokoll no. 2, 28. märtsil 1920, RA ERA 957.11.213, 6

⁸⁶ Teadete kogumise osakonna ülema raport siseministrile, märtsis 1920, RA ERA 957.11.317, 100.

⁸⁷ Salajane kiri Eesti välisministrile, komisjoni esimehelt Ferd Wellnerilt 8. juunil 1921. ERA.957.11.753, 185. Allikast ei selgu, millise komisjoni juhi on tegu.

⁸⁸ Rohtmets-Aasa, Eesti Vabariigi sisserände poliitika aastatel 1920–1923, 35.

neile piisas vaid elukoha tunnistusest ning nõusolekust riigiametkondadelt kodakondsuse saamiseks.⁸⁹

1920. aasta suve lõpul ja sügisel esitati Eesti sõjavangilaagrite ülematele suurel hulgal kinnipeetavate palveid vangist vabastamiseks ja võimalusel Eestisse elama jäämiseks.⁹⁰ See oli tingitud Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel sõlmitud leppe jõustamisest ning vahetamise alustamisest. Teiseks põhjuseks oli Eesti-Vene sõjanvangide vahetamise komisjoni seatud tähtaeg, millal endistel punaväelastest sõjavangidel tuli Eesti territooriumilt lahkuda. Selleks tähtjaks oli seatud 15.november 1920.⁹¹ Eestis viibivatel endistel sõjavangidel tuli endast teada anda Vene sõjavangide vahetamise komisjonile või siis laagriülematele. Eestisse jääda soovijad pidid esitama avalduse Eesti Vabariigi valitsusele.⁹² Kõik endised sõjavangid, kes seda ei teinud, pidid Nõukogude Venemaale naasmiseks järgima opteerujatele ette nähtud korda.⁹³

Palveid eesti ametivõimudele edastasid ka eestlased, kelle juures sõjavangid tööd tegid, et vajalikust tööjõust mitte ilma jääda. Palvekirjadele olid lisatud elu- ja töökoha tunnistused. Seisukoha võtmiseks palusid Eesti ametivõimud lisaandmeid Eestis elanud kinnipeetavate endistest koduvaldadest, kus isik oli enne punaarmee kuulumist elanud. Andmeid sooviti vangide kutseoskuste, meelsuse⁹⁴, armeekohustuse⁹⁵ täitmise kohta ning kas vabastada vangist või võtta rahvaväkke teenistusse. Otsuse isikute Eestisse jäämise kohta võttis pärast andmete kontrollimist vastu Politsei Peavalitsus. Suur hulk palvetest tuli isikutelt, kes olid Punaarmeesest lahkunud ning Eesti pinnal vangi langenud või siia paikseks jäänud. Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel sõlmitud Tartu rahulepingus esitatud nõue vastastikuse vangide vahetamise kohta kohustas neid Venemaale välja andma juhul, kui Eesti riik ei võimaldanud neid siia elama jääda. Nõukogude Venemaa armee desertööre ootasid Venemaal repressioonid, mis vähendas sõjavangide soovi sinna naasta.⁹⁶

---

⁸⁹ Politseivalitsusest, kohalikust omavalitsusest või siseministeeriumist – Rohtmets-Aasa, Eesti Vabariigi sisserände poliitika aastatel 1920–1923, 36.

⁹⁰ Palvekirjadest suur osa on koondatud Riigiarhiivi toimikutes RA ERA.1.9.423 ja RA ERA.1.9.425.

⁹¹ Riigiteataja 1920, 15.oktoober, nr 12275, 1397.

⁹² Riigiteataja 1920, 15.oktoober, nr 12275, 1397.

⁹³ Edgar Mattisen. Tartu rahu, 456.

⁹⁴ kas on sunniviisiliselt või vabatahtlikult Punaarmeesse astunud, enamlusse suhtumine

⁹⁵ kas oleks pidanud astuma rahvaväkke mobilisatsiooni ajal või mitte.

⁹⁶ Protokoll Eesti – Vene sõjavangide vahetamise segakomisjoni üheksateistkümnenda istungi üle 29.juuli 1920, RA ERA 957.11.219, 49.

Vahetamisega polnud veel kõik mured lõppenud, sest Nõukogude Venemaad peeti XX sajandi teisel dekaadil haiguste pesaks. Nõnda suunati Pärnust pärit Eestisse vahetatud sõjavangid enne kojulubamist kohustuslikku tervisekontrolli. 12. veebruaril 1919. aastal andis Pärnu linna komandant sellise korralduse kohaliku raudteejaama ülemale.⁹⁷

Sõjavangide vahetamisel tuleb eraldi välja tuua Põhja-Lääne ehk Loodearmee sõdurid, keda alguses samuti Nõukogude Venemaale välja anti, kuid keda tabasid seal repressioonid ning haruldased polnud mahalaskmisedki.⁹⁸ Loodearmeelaste vahetamine peatati 1920. aasta juulis, kuni nende õigusliku suhte väljaselgitamiseni Nõukogude Venemaaga. Sellekohase otsuse võttis vastu Ado Birk. Tollase välisministri arvates võisid Põhja-Lääne armeelased Nõukogude Venemaale minna ainult kui optandid, sest nad võitlesid Punaarmee vastu. Osa Vene sõjavangidest ei soovinud tagasi Nõukogude Venemaale sõita ka põhjusel, et kartsid seal saada käsku Poola rindele võitlema minna.⁹⁹

1920. aasta jaanuaris hakati ette valmistama esimest ešelon Eestisse toimetatavate sõjavangidega. Sellega tegeles segakomisjon, mille tööd Venemaal kordineerisid Moskva ja Peterburi kontroll-opteerimiskomisjonid. Esimeses ešelonis sooviti Eestisse tuua 28 eestlast, teiste hulgas üks 13-aastane noormees Alfred Piista, kelle eestkostjad asusid Eestis.¹⁰⁰ Samast kirjavahetusest kahjuks aga ei ilmne, kas ja millal ülejäänud isikud Eestisse jõudsid.

30. aprillil saadeti Venemaale 500 sõjavangi.¹⁰¹ 8. mail saadeti järjekordne ešelon Eestist Nõukogude Venemaale 252 sõjavangilaagris viibinud isikuga.¹⁰² Kuus päeva hiljem saadeti samal suunal veel 490 sõjavangi.¹⁰³ 31. mail 1920 saadeti Venemaale veel 499 sõjavangi.¹⁰⁴ Lisaks vangilaagritele saadeti vange Nõukogude Venemaale ka Seevaldi haiglast: sealt asus Venemaa suunas 16. juunil 1920. aastal tee 14 sõjavangi. Veel üks ešelon 500 Nõukogude Vene

---

⁹⁷ Ärakiri Pärnu linna komandandile, vastu võetud 12.02.1920, RA ERA.2.1.90, 2.

⁹⁸ Protokoll Eesti – Vene sõjavangide vahetamise segakomisjoni üheksateistkümnenda istungi üle 29.juuli 1920, RA ERA.957.11.219, 38.

⁹⁹ Protokoll Eesti – Vene sõjavangide vahetamise segakomisjoni üheksateistkümnenda istungi üle 29.juuli 1920, RA ERA 957.11.219, 38.

¹⁰⁰ Kiri Moskva Eesti komiteele 17.aprill 1920, RA ERA 957.11.582, 16.

¹⁰¹ Nimekiri Sõjavangide peale, kes 30.aprillil 1920 said Venemaale saadetud, RA ERA 509.1.172, 293-300.

¹⁰² Nimekiri 252 sõjavangi peale, missugused 8.mail s.a. saivad Venemaale saadetud, 243-244.

¹⁰³ Nimekiri sõjavangide peale, kes 14.mail s.a. saivad Venemaale saadetud, RA ERA 509.1.172, 301-308.

¹⁰⁴ Nimekiri sõjavangide peale, kes 31. mail 1920 said Venemaale saadetud, RA ERA 509.1.172, 309-316.

sõjavangiga, mida valvas 30 rahvaväelast, üks alamohvitser ja üks ohvitser, plaaniti välja saata 28. juunil 1920, selle ešelonil kohta nimekiri puudub.¹⁰⁵

Kasutatud arhiiviallikate põhjal on dokumenteeritud vähemalt 1756 sõjavangi vahetamist Nõukogude Venemaale.

Sõjavangide probleemiga seoti tihedalt sõjapõgenike temaatika, sest alates Eesti kodakondsusseaduse vastuvõtmisest 1918. aasta detsembris tekkis kohustus taotleda Eestisse tagasipöördumisluba ja kodakondsustunnistus, mis takistas sõjapõgenikel probleemideta Eestisse naasta.¹⁰⁶ Eesti sõjapõgenikeks loeti isikud, kes olid sunnitud maailmasõja või Vabadussõja kestel jätma maha vaenlase poolt ähvardatud või okupeeritud alalise kodukoha Eestis või kes evakueeriti sealt Vene sisealadele sõja- või tsiviilvõimude korraldusel.¹⁰⁷

1920. aasta alguses oli Eestis hinnanguliselt 20 000 vene sõjapõgenikku, kellest enamiku moodustasid 1919. aasta hilissügisel Petrogradi all lüüa saanud valgekaartlased ning nendega liitunud tsiviilisikud.¹⁰⁸

Enamasti olid vene sõjapõgenikud koondunud Eestis ida poole, kus olid toimunud Vabadussõja lahingud. 1919. aasta sügisel viibis Jõhvi ja Lüganuse piirkonna mõisades ja külates üle 8000 Nõukogude Venemaalt pärit sõjapõgeniku, kelle arv oli 1920. aasta jaanuariks vähenenud 6000-ni.¹⁰⁹ Põgenike juurdevool polnud 1920. aasta jaanuariks lõppenud.¹¹⁰ Põgenike sanitaarolud polnud head, mis avaldub sõjapõgenike keskkomisjoni siseministeeriumi esindaja ettekandest, kes 1920. aasta jaanuaris käis tutvumas Jõhvi mõisa haigemajaga. Seal oli üheksa maha matmata surnukeha, mis olid oodanud mulda sängitamist üle nädala. Surnukehade matmata jätmise põhjuseks toodi suutmatust leida piisavalt laudmaterjali kirstude ehitamiseks. Sellega pidi tegelema Vene kaubandusosakonna kohalik esindaja, kes sõjapõgenike probleemiga tegeles. Teine vähemalt sama oluline probleem oli puhtuse ja hügieeni hoidmisega, mis soodustasid nakkushaiguste ja taudide levikut.

---

¹⁰⁵ Kiri sõjaväe ringkonna ülema adjutandile Al. kapten Pawlowskile, 26.06.1920, RA ERA 509.1.172, 290.

¹⁰⁶ Rohtmets – Aasa, Eesti Vabariigi sisse- ja välisrändepoliitika aastatel 1920–1923, 32.

¹⁰⁷ Rohtmets – Aasa, Eesti Vabariigi sisse- ja välisrändepoliitika aastatel 1920–1923, 13.

¹⁰⁸ Kirjavahetus sõjaväeasutustega sõjavangide ja sõjapõgenike kodumaale saatmise kohta. RA ERA, 1.9.426, 1; detsembris 1919 oli neid veel juba 5570, ERA 1.9.426, 9.

¹⁰⁹ Kirjavahetus sõjaväeasutustega sõjavangide ja sõjapõgenike kodumaale saatmise kohta, RA ERA 1.9.426, 11.

¹¹⁰ Kirjavahetus sõjaväeasutustega sõjavangide ja sõjapõgenike kodumaale saatmise kohta, RA ERA 1.9.426, 12.

Sõjavangidest ülejäänud kohtadele rongiešelonides saadeti Nõukogude Venemaale ka sõjapõgenikke. Lisks liikusid isikud Nõukogude Venemaale üle maismaapiiri. 31. jaanuariks 1920. aastal oli Nõukogude Venemaale saadetud kokku 4043 inimest, kellest 2898 olid küüdimehed või kahtlased isikud ning 1145 sõdurit 1043 hobusega.¹¹¹ Suuremaarvulisemat saatmist takistasid külmad ilmad ning lahkujate ilmastikule mittevastav riietus. Terveid mehi kasutati puhtuse parandamiseks, et vähendada taudide ja haiguste levikut. Osa sunniviisiliselt Eestis viibinud isikuid polnud teadlikud, et nende lahkumine Nõukogude Venemaale on lubatud ning teisel osal neist puudus tunnistus Eestis viibimise sunni kohta nende tunnistuste muretsemisega pidi edasi tegelema Narva linna komandant.

Märtsis 1920 võeti vastu otsus, mis lubas sõja tagajärgedel Eestisse sattunud põgenikel riiki jääda, kui neil polnud poliitilistel põhjustel võimalik Venemaale jääda, eelkõige puudutas see Loodearmee seotud isikuid, kes koondusid 23. märtsil toimunud I vene põgenike kongressil loodud Vene emigrantide komiteesse. Komitee üritas saada pilti põgenike arvust, kes Eestis viibisid, kuid kuna paljud hoidusid loendusest hirmu tõttu, siis saadi loenduse tulemusena kokku 12 167 põgenikku. Organisatsiooni hinnangul võis põgenike arv ulatuda 16 000 inimeseni.¹¹²

Lisaks juba varem Eestisse põgenenud inimeste hulgale suurenesid põgenejate vood ka vene emigrantide komitee töö ajal, mis tulenes Venemaal puhkenud näljahädast. Olukorda põgenikega üritas leevendada ka Rahvasteliit, mille liige Eesti alates 22. septembrist 1921 oli.¹¹³ Põgenejatele pakuti abi Venemaale tagasipöördumiseks, kuid suur osa ei soovinudki minna, sest valitsev bolševike võim oli lubadustest hoolimata tagasipöördujate kallal tarvitanud vägivalda. Ajavahemikus 1921–1929 sai naturalisatsiooni korras Eesti kodakondsuse 11 685 Vene põgenikku.¹¹⁴

---

¹¹¹ Kirjavahetus sõjaväeasutustega sõjavangide ja sõjapõgenike kodumaale saatmise kohta, RA ERA.1.9.426, 2.

¹¹² Ant, Eesti 1920, 52.

¹¹³ Made, Vahur, Külalisena maailmapoliitikas, Tartu Ülikooli kirjastus, 2000, Tartu, 191.

¹¹⁴ Made, Vahur, Külalisena maailmapoliitikas, 260.

Sõjavangide ja -põgenejate puhul oli veel üks oluline aspekt nende pagas, mida iseloomustab Eesti Välisministeeriumi töötaja D. Sarva kiri:

„Teatan, et Venemaalt tulev bagaash on vabariigile puhas kasu, mispärast väga soovitav oleks, et välisministeeriumi tarvitada niisugused vagunid antaks, mis kraami all ei paenduks.“¹¹⁵

Pagasiküsimus tegi murelikuks ka Vene võimud ning pani neid aktiivselt otsima mooduseid, kuidas vara väljaveolu riigist vähendada. Selleks töötati välja pagasiveo reeglid ning eeskirjad, kus määrati ära, milliseid esemeid ning kui suures koguses võib Nõukogude Venemaalt välja viia. 10. septembril 1920 jõuti pagasiküsimuses kokkuleppele.¹¹⁶ Eeskirjaga määrati kaasavõetava kraami maksimaalseks kaaluks 10 puuda ehk 160 kg. Enne kokkulepet puudus Eestisse naasjate vallasvaral piirang. Tunduvalt karmimad pagasiveo eeskirjad varale seati 1921. aasta kevadel. Deklareerimata eesmärgil oli keelatud Eestisse sisse tuua ka välisvaluutat, millel lasus konfiskeerimiskohustus. Selle piiranguga üritati vähendada võimalust siinse kommunistliku liikumise finantseerimiseks. Karistuseks nende reeglite vastu eksimisel oli määratud rahatrahv kuni 100 000 marka ja kuni üheaastane vangistus. Seaduserikkujatest teatamiseks motiveeriti isikuid pakkudes neile ülesandmise eest tasu kuni poole konfiskeeritud valuuta väärtuse ulatuses.¹¹⁷

Tartu rahulepingus paika pandud tingimused sõjavangide vahetamise osas pidasid üldjuhul paika, seda vähemalt formaalselt. Nii nagu sätestas rahuleping toimusid vahetused ešleonida kaupa ja nimekirjade alusel. Olulise sammuna loodi kahepoolne sõjavangide vahetamise komisjon, mis pidi sätestama vahetuste tingimused nagu dikteeris rahuleping. Komisjoni tööd pärssisid aga pidevad seisakud ning aeganõudvad arupärimised, eriti Vene poolelt. Lisaks uuris Vene delegatsiooni tööd

---

¹¹⁵ Medijainen, Eero, Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918-1940, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997, Tallinn, 264.

¹¹⁶ Raha, väärtpaberite ja väärismetallide sisse- ja väljaveo eeskirjas nähti ette, et Eestist ei tohi ühe vähemalt 16aastase isiku kohta rohkem väärismetalle välja viia kui üks uur, 2 sõrmust, meesterahvastel 1 portsigar ja 1 paar mansetinööpe, naisterahval 1 käevõru, 1 paar kõrvarõngaid ja 1 pross, lisatingimusel, et ühelgi neist ei tohi olla peal väärisikivi rohkem kui 2 kraadi. Samuti polnud lubatud kaasa viia paberraha, väärtpaberied ega valuutat rohkem kui 10 000 Eesti marga väärtuses. Kirjavahetus Eesti-Vene sõjavangide vahetamise komisjoni koosolekute protokollid. (Mustandid). Eesti – Vene kokkuleppe kava sõjapõgenike pagasi veo kohta, RA ERA 957.11.219, 22-23 esitatud eeskirjad.

¹¹⁷ Wabariigi Walitsuse poolt vastu võetud juunil ajutise walitsemise korra par. 1 põhjal kinnitatud sunduslik määrus raha, väärtpaberite ja väärtasjade välja-ja sisseveo kohta, RA ERA 957.11.219, 35.

KAPO, mis tuvastas erinevaid seaduserikkumisi. Eriti paistis silma kohalike kommunistide tegevuse toetamine läbi otsese materiaalse abi kui ka agitatsioon Venemaale tagasipöördumiseks.

Probleeme oli ka vahetamisega kaasnenud majandusküsimustes. Seda eriti töötavate vangide puhul, kelle kohta aruandluse esitamine venis ja pärssis ka vangide vahetamise kiirust. Eriti esimeste saadetud ešelonide puhul.

Täiendavaks murekohaks oli ka vene loodearmeelaste probleem, kelle Nõukogude Venemaale tagasi saatmist nõuti kuigi nad võitlesid kehtiva kommunistliku režiimi vastu. Huvi naasmiseks oli sisuliselt olematu, sest Nõukogude Venemaale ootasid loodearmeelasi tihti ees repressioonid.

2.2. Pantvangide vahetus

Lisaks sõjavangidele ja sõjapõgenikele viibisid Eesti idapiiri taga pantvangid, kellest valdav osa vangistas ETK, kuid hilisem vahetamine toimus siiski Nõukogude Venemaaga. Sarnaselt sundmobilisatsiooniga võttis taganev Punaarmee Eesti aladelt vange. Pantvangide võtmise peamine kaalutlus oli soov omada vahetускаupa Eesti Vabariigis kinni võetud kommunistide vastu.¹¹⁸

Üks peamisi kinnipidamiskohti, kuhu pantvange paigutati oli 1919. aastal loodud Eesti Tööraha Kommuuni koonduslaager nr. 1. Pantvangide olukorda seal ilmestab Marko Mihkelsoni artikkel selle asutuse kohta, mida täiendab Staraja Russas vangistuses viibinud Jaan Pulli kirjeldus.¹¹⁹

ETK nõukogu asutas Eesti Tööraha Kommuuni I koonduslaagri, mis paiknes algselt Luuga linna lähisel¹²⁰ Saklinje mõisa härrastemajas.¹²¹ 17. mail evakueeriti see Staraja Russasse, kus see tegutses kuni likvideerimiseni 1919. aasta detsembris.¹²² Üks olulisemaid põhjuseid, miks ETK on oluline vangide vahetuse vaatepunktist, peitub kommuuni nõukogu protokollitud otsuses alustada läbirääkimisi Eesti valgekaartlastega vangide vahetamise asjus.¹²³ Veelgi kõnekamalt iseloomustab

---

¹¹⁸ Esialgses pantvangide nimekirjas, mis Nõukogude Venemaale esitati, detsembris 1919, oli 54 isikut, Nõukogude Venemaalt Eestisse väljanõutavate pantvangide nimekirjad 1919–1920, RA ERA.957.11.151, 35.

¹¹⁹ Lisa 3, Georg Krischbaumi ettekanne ümberkäimisest Eesti sõjavangidega Venemaal, septembris 1920, RA ERA 957.11.313, 7.

¹²⁰ 3 versta (1verst= 1,066783 km) kaugusel Luuga linnast

¹²¹ Siseasjade valitsuse kirjavahetus pantvangide Pätsi perekonna ja Karl Lutsu suhtes RA ERAF.28.1.80, 91.

¹²² Mihkelson, Eesti Tööraha Kommuun I koonduslaager, 13.

¹²³ RA ERAF 28.1.80, 91.

seda asjaolu, et 6. märtsil vabastati Petrogradis eeluurimisvanglast tõendite puudumisel 54 Põhja-Eestist pärit vangi. Nõukogude Venemaa vangilaagrist vabastatud ja Eestisse naasta soovinud isikutest enamiku võtsid kommuuni võimud uuesti kinni ja paigutasid Saklinjesse loodud vangilaagrisse. Vabastatud isikutel tuli teekond Nõukogude Venemaalt Eestisse võtta omal käel ja see läbis ETK territooriumit, mis hõlbustas ETK vägedel nende vangistamist,. Teine osa eeluurimisvanglast vabastatutest, kes kohe teekonda Eestisse ette ei võtnud, arreteeriti hiljem Nõukogude Venemaal ning toimetati samamoodi Saklinjesse. Vangistatute seas oli ka Eesti ajutise valitsuse haridusminister, poliitik ja teadustegelane Karl Luts.¹²⁴

Pantvangid ETK koonduslaagris olid õiguslikult süütu, kuid samas kaitsetud kommuuni võimude vägivallale.¹²⁵ Selle avaldumise oht oli kõige suurem pärast Irboska veretööd, kus hukati 25 Eestist välja saadetud kommunisti ja ametiühingutegelast. Vastukaaluks Irboskas toiminunule tõstatus kommuuni nõukogus küsimus osa koonduslaagri pantvangide hukkamisest. See ei leidnud siiski kommuuni nõukogu enamuse toetust. Kättemaksuihast enam kardeti aga vangistatud kaasvõitlejate elude pärast ja kommuuni võimud ei asunud oma mõtteid teostama.¹²⁶

ETK koonduslaagris hoiti väga erinevaid inimesi: lisaks pantvangidele peeti seal ka eeluurimise all olevaid isikuid, sõjavange ja sunnitööle määratud. Vangid erinesid soo, vanuse ja rahvuse poolest. Koonduslaagri toimimise ajal selle üldnimikirja kantutest enamiku moodustasid 20 kuni 29-aastased Eesti mehed.¹²⁷ Vangidele olid ettenähtud kaheksatunnised tööpäevad, mis kehvade toitumis- ning elamistingimuste tõttu kujunesid paljudele väga keeruliseks. Meestel tuli laagris teha ehitus-, lammutus-, laadimis-, ja põllutöid, naised tegelesid koristustööde, riiete pesemise ja õmblemisega.¹²⁸ Nõnda määrati näiteks Karl Lutsu õe naine, Ida Luts, õmblema riideid Nikolai Pätsi lastele.¹²⁹

Vabadel hetkedel oli vangidel võimalik tutvuda punapropagandaga – selleks olid olemas propakandistliku sisuga brošüürid. Ainus lubatud päevakajaline väljaanne oli enamlaste poolt väljaantud “Tööline”. Pühapäeviti käisid Staraja Russas jutlustamas eestlastest enamlased.¹³⁰

---

¹²⁴ Ant, Jüri, August Rei – Eesti riigimees, poliitik, diplomaat, Rahvusarhiiv, 2012, Tartu, 59.

¹²⁵ Mihkelson, Eesti Tööraha Kommuun I koonduslaager, 14.

¹²⁶ Mihkelson, Eesti Tööraha Kommuun I koonduslaager, 15.

¹²⁷ Mihkelson, Eesti Tööraha Kommuun I koonduslaager, 16.

¹²⁸ Mihkelson, Eesti Tööraha Kommuun I koonduslaager, 18.

¹²⁹ RA ERAF.28.1.80, 72.

¹³⁰ Mihkelson, Eesti Tööraha Kommuun I koonduslaager, 21.

Selline kinnipidamine ning pidev propagandistliku materjaliga töötlemine pidi inimeste meelsust mõjutama. Selle vastu töötasid aga kehvad kinnipidamistingimused ja see, et tegelikke vangistamise põhjuseid ei olnud suuremale osale kinnipeetavatest seletatud. Liigse info nõudmise või keeludest üleastumise korral piirati vangide jalutamisaega või määrati arest.

Pantvangide elu ja olu illustreerib väga ilmekalt Nikolai Pätsi perekonna lugu, kelle kinnipidamine on küllaltki hästi dokumenteeritud. Konstantin Pätsi vennanaine ja neli last olid kaasa viidud pantvangidena Võrumaalt, enne rahvaväe pealetungi.¹³¹ Erandina sai Pätsi perekond ETK siseasjade valitsuselt erakorralist toetust: raha toiduainete tarbeks, ihupesu ja lastele saapad.¹³² ETK siseasjade eest vastutavad isikud käisid Luugas viibinud kinnipeetavate olusid inspekteerimas 27. märtsil 1919. aastal ning märkisid, et riided on kinnipeetavatel enam-vähem korralikud, kuid puudus on madratsitest, voodipesust ja pesuanumast.¹³³ Lydia Päts esitas ETK siseasjade valitsusele palveid eraldada oma nelja lapse toitmiseks ja toimetulekuks vajalikke vahendeid.¹³⁴ Nõnda määratigi kõige noorema, 3-aastase lapse jaoks iga päev 5 rubla piima tarvis.¹³⁵ Olenemata sellest et Pätsidele võimaldati eritingimusi, suutis üle aasta kestnud kinnipidamise erinevates vangilaagrites üle elada vaid pere vanim tütar.¹³⁶

Fakt, et ETK võimud isegi märkisid oma ettekandes kehvad kinnipidamistingimusi näitab ilmekalt, et vangidel tuli läbi ajada väga keerulistes oludes.

Eesti enamlased olid soovinud vangid Staraja Russast üle anda Nõukogude Venemaale, mis aga ei õnnestunud. Veidi enne vangilaagri likvideerimist otsustatigi vahialused üle anda Petrolageri sunnitöölise osakonnale, mida aga täide viia ei jõutud, sest nädal peale kokkulepet likvideeriti ETK.

4. detsembril, vahetati Irboskas vange. Sellega vabanesid vangilaagri viimased 27 asukat.¹³⁷ Kelle vastu viimased pantvangid täpselt vahetati, allikast ei selgu. Kogu ETK I koonduslaagri eksisteerimise aja jooksul hoiti seal kokku Marko Mihkelsoni artikli andmetel 146 isikut.¹³⁸ Lisaks

---

¹³¹ RA ERAF.28.1.80, 9.

¹³² RA ERAF.28.1.80, 23, Saapaid jätkus 4-st lapsest 2'le.

¹³³ RA ERAF.28.1.80, 26.

¹³⁴ RA ERAF.28.1.80, 46.

¹³⁵ RA ERAF.28.1.80, 58.

¹³⁶ Pere ainus poeg elas vanglas viibitud aja küll üle, kuid vangistusest pääsedes oli tal tekkinud sügav vaimuhaigus

¹³⁷ Mihkelson, Eesti Tööraha Kommuun I koonduslaager, 22.

¹³⁸ Mihkelson, Eesti Tööraha Kommuun I koonduslaager, 14.

pantvangidele viibis seal ka eeluurimise all olevaid isikuid kui ka vangistusse määratud. ETK I koonudslaager polnud loomulikult ainus kinnipidamisasutus, kus Eesti pantvange hoiti, kuid selle järgi võib aimata, millistes eluoludes vange üleüldse hoiti ning mida nad kannatama pidid.

Pantvangide vahetamise reguleerimiseks sõlmisid Eesti ja Vene kahepoolse lepingu 19. novembril 1919. aastal Tartus.¹³⁹ Sarnased lepingud sõlmis Nõukogude Venemaa ka Läti ja Leeduga.¹⁴⁰ Eesti poolt allkirjastas selle välisministri abi Ants Piip, Nõukogude Venemaa Välisasjade Rahvakomissariaadi kolleegiumi liige Maksim Litvinov.¹⁴¹ Esimene initsiatiiv vahetamiseks tuli Eesti Tööraha Kommuuni juhilt Jaan Anveltilt 1919. aasta 7. jaanuaril. Vastavalt Piibu ja Litvinovi vahel sõlmitud kokkuleppele pidid eestlased esitama nimekirjad pantvangidest, kus pidi olema märgitud kinnipidamise koht, põhjus ning kinnipeetava amet. Nimekirju täiendati inimestelt saadud palvekirjade alusel, kes oma vangistatud lähedasi koju tagasi tuua soovisid. Ühe taolise palvekirja oma tütre Meta Neira koduriiki toomiseks esitas 1. märtsil 1920 Adele Neria.¹⁴² Neiu läks 1918. aasta kevadel Riiga, kuid peale seda polnud tema kohta rohkem teateid. Ilmselt oli Meta Neira taganevate punavägede poolt Venemaale viidud. Taolisi palvekirju koos elukohatunnistustega saabus välisministeeriumisse sadade kaupa, nagu arhiivitoimikut uurides selgub.¹⁴³ Teade vahetuslepingu sõlmimisest avaldati ajalehtedes, mis palvete tulva veelgi suurendas.¹⁴⁴

Vahetatavate nimekirja lisamiseks tuli nende lähedastel otsida tõestust selle kohta, et nad on vastu oma tahtmist Nõukogude Venemaale viidud. Ühe sellise tõendi väljastas näiteks Kalvi vallavalitsus Jaan Tauerile, kelle kaitseliitlasest poja, Otto Taueri, enamlased 1919. aastal pantvangi võtsid ja Nõukogude Venemaale viisid.¹⁴⁵

Vahetused toimusid ešelonide kaupa ning vahetuskohas ilmnenu puudustele jäi mõlemale poolele õigus sama arv vange vahetamata jätta. Kui aga põhjus vahetuse ärajätmiseks polnud piisav, siis

---

¹³⁹ Leping Eesti vabariigi ja Nõukogude Sotsialistilise Föderatiivse Nõukogude valitususe vahel, 19. novembril 1919, RA ERA 957.10.43, 9-10.

¹⁴⁰ Postimees, nr 255, 20. november. 1919, Balti liit.

¹⁴¹ Postimees nr 255, 20 november 1919, Balti liit.

¹⁴² Kiri Adele Meiralt Eesti Vabariigi Välisministeeriumile 1.aprillil 1920, RA ERA 957.11.147, 80.

¹⁴³ Isikute ja asutuste avaldused pantvangidena Nõukogude Venemaale viidud isikute vabastamise kohta; 25.11.1919–19.04.1920, RA ERA 957.11.149.

¹⁴⁴ Vaba maa nr. 256, 21. november, 1919, Ametlik teadaanne pantvangide vahetamise asjus peetud läbirääkimiste kohta.

¹⁴⁵ Kirjavahetus politsei- ja sõjaväeasutustega sõjavangide ja teiste kinnipeetavate vabastamise kohta. RA ERA 1.9.424, 5.

võisid mõlemad lepingu osapooled vahetusprotsessi üldse katki jätta. Vahetamisel tuli tagada, et vangide isiklik vara säiliks ning et nad toimetataks üle piiri, juhul kui see kehtivaid pagasiveo eeskirju ei rikkunud. Selle lepingu täideviimine pandi Vabariigi valitsuse otsusel spetsiaalselt selleks loodud komisjoni ülesandeks. Sinna kuulusid sõja-, välis-, ja siseminister ning sõjavägede ülemjuhataja.¹⁴⁶ Leidus isikuid, kelle sissesõit Eestisse keelati. Reeglina oli probleem ebapiisavates dokumentides: hinnang riigile lojaalsuse kohta ning Nõukogude Venemaal viibimise sunniviisilisusest. Sissesõidu keelamist osade isikute puhul saab mõista riigiametnike seisukohast, sest neil puudusid andmed selle kohta, kes ja millal vahistati.

Esimese ešeloniga 4. detsembril 1919 jõudis Eestisse 27 Nõukogude Venemaal peetud pantvangi, kuigi lepingu kohaselt oleks see pidanud toimuma juba 1. detsembriks.¹⁴⁷ Algses nimekirjas sooviti vahetada 31 vangi, kellest osa oli enne vahetamist surnud ning üht vangi ei saanud haiguse tõttu transportida. Üks hukkunutest oli Asutava Kogu esimehe August Rei abikaasa õde. Osa vange vabastati enne vahetamist Venemaale, kuid püsis piirang Nõukogude Venemaalt lahkuda. Seda piirangut eirates õnnestus osadel pantvangis peetud isikutel Eestisse naasta.

Teine pantvangide vahetus toimus 10. veebruaril 1920, kui anti üle ja saadi vastu 2 pantvangi.¹⁴⁸ Kuigi kahepoolne vahetusleping nägi ette võimalikult kiiret vahetust, ei kulgenud needki sujuvalt, millele viitab vahetuslepingust kuni reaalse vahetamiseni kulunud aeg. Selle vahetuslepingu alusel jõudis Eestisse veel kolm vangi.

Suurimaks protsessi aeglustajaks olid arupärimised inimeste päritolu ja Eesti riigilt seisukoha saamiseks, kas isikud lubatakse Eestisse või mitte. Aega kulus ka kohalikele politseivõimudelt vastuse saamiseks, mida raskendas seegi, et igal pool ei kasutatud perekonnanimesid, vaid külanimesid.¹⁴⁹ Kokku jõudis 19. novembril sõlmitud vahetuslepingu alusel Eestisse 32 vangi, kelle hulgas olid Nikolai Pätsi pere.¹⁵⁰

---

¹⁴⁶ Kiri Eesti vabariigi Valitsuse Asjade valitsuselt välisministrile 25. novembril 1919, RA ERA 957.11.147, 24.

¹⁴⁷ Telegram Välisministeeriumisse, vastu võetud 4. detsembril 1919, RA ERA 957.11.147, 32. Tallinna Teataja, nr 268, 6. dets. 1919, Jutuajamine esimeste Eesti pantvangidega.

¹⁴⁸ Telegram Välisministrile Eesti 2. sõjaväediviisist, 16. Detsembril 1920, RA ERA.957.11.147, 57-58.

¹⁴⁹ Märkused Petserimaal elavate isikute kohta, RA ERA 957.11.149, 176.

¹⁵⁰ Tammela, M-L, Following Revolutionary Dream? Estonian Communists in Prisoner Exchanges between the Republic of Estonia and Soviet Russia in 1921–1923.

2.3. Poliitvangide vahetus

Eestis kinnipeetud ja vahetamisele kuuluvad poliitvangid olid valdavalt kommunistid, kes tegelesid muu hulgas spionaaži, kommunistliku liikumise edendamise, kommunistliku propaganda levitamise ja iseseisva Eesti vabariigi vägivaldse kukutamise organiseerimise ning ettevalmistamisega. Olukorra tõsidust ilmestab fakt, kui suur hulk isikuid nimetatud tegevuselt tabati. 1920. aastal vahistas KAPO kahtlustatavana erinevate riigivastaste tegevuste tõttu üle 200 inimese.¹⁵¹ Venemaalt vahetati nende vastu erinevate süütegude eest vangi mõistetud eestlasi nii kontroll-opteerimiskomisjoni liikmeid, riigiteenistujad kui ka pantvange.

Eestlasi, keda hoiti Nõukogude Venemaa vangilaagrites süüdistati peamiselt spekulatsioonides, illegaalses piiriületuses, hangeldamises ja teistes Nõukogude Venemaa vastastes kuritegudes, mis suures osas olid fabritseeritud. Eesti pool ei soovinud poliitvangide vahetust kiirustades läbi viia, hoolimata sellest et eestlasi peeti kinni väga kehvades tingimustes. Püsis ebakindlus ja kahtlus isikutes suhtes keda riiki sisse lubada. Sõelaks selle filtreerimisel olid kontroll-opteerimiskomisjonid, kes tegelesid isikute taustakontrolliga koostöös erinevate ametkondadega.¹⁵² Eesti iseseisvuse algusaastatel oli puudus pädevatest ametnikest ning seetõttu langes suur koormus kodakondsusküsimuse otsustamisel siseministrile ja tema abidele isiklikult. See näitab küsimuse riiklikku tähtsust.¹⁵³ Kontroll-opteerimiskomisjonidele tekitas lisakoormust asjaolu, et polnud välja töötatud ühtseid aluseid, millel põhjal kodakondsust anda, vaid tegeldi juhtumipõhiselt.¹⁵⁴ Opteerumisega kaasnes ka must turg nagu paljude teistegi elualadega. Nimelt oli inimesi, kes olid opteerumisprotsessi edukalt läbinud ning müüsid sellekohaseid dokumente edasi isikutele, keda oli kord juba Eestist välja saadetud või kelle sisenemine Eestisse oli keelatud. Valdavalt oli ostjate näol tegemist kommunistidega. Samas esines ka kontroll-opteerimiskomisjoni juhte, kes tegid lubade andmisel isetegevust ning võimaldasid opteeruda isikutel, kellel selleks tegelikult õigust polnud.¹⁵⁵

---

¹⁵¹ Riigikorra vastase organisatsiooni osavõtmine (106), poliitilise streigile õhutamine (72), illegaalsete propaganda materjalide levitamine (27), riigivastane agitatsioon ja valitsuse tegevuse kohta valeteadete levitamine (26 isikut). Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 482.

¹⁵² Eesti Politseivalitsus, Välisministeerium, saatkonnad, kindralstaabi teadete kogumise osakond jne.

¹⁵³ Rohtmets-Aasa, Eesti Vabariigi sisserände poliitika aastatel 1920–1923, 34–35.

¹⁵⁴ Rohtmets-Aasa, Eesti Vabariigi sisserände poliitika aastatel 1920–1923, 139.

¹⁵⁵ Rohtmets-Aasa, Eesti Vabariigi sisserände poliitika 1920–1923, 137.

Oluline oli järelkontroll karantiinitsoonis, millega üritada vältida informatsiooni ning raha väljavoolu riigist.¹⁵⁶ 1920. aasta augusti olukorda ilmestab välisministeeriumisse saadetud kiri Moskva kontroll-opteerimiskomisjonist ja sellele lisatud 10-leheküljeline nimekiri isikutest, kellele ei soovitud Eesti kodakondsust anda.¹⁵⁷ Enamasti toodi põhjusena välja, et tegu on kommunistidega. Samas oli ka isikuid, kellel oli kodakondsus küll lubatud, kuid kelle tausta politsei uuris saadud teadete tõttu.¹⁵⁸

1920. aasta 27. aprillil tabas TKO kommunistid Georg Kreuksi ja Vladimir Bogdanovi, keda süüdistati riigivastase väljaastumise kavandamises 1. mail.¹⁵⁹ Kreuks sai süüdistuse ka valedokumentide omamises. Lisaks Bogdanovile ja Kreuksile arreteeriti järgneval kuul sellest uurimisest lähtuvalt hulk teisigi kommuniste. Bogdanov kinnitas, et oli olnud Kommunistliku partei liige. Lisaks tunnistas ta, et Georg Kreuks oli kommunistliku Tallinna Linnakomitee organisaator. Nii Kreuks kui ka Bogdanov mõisteti surma, kuid see otsus vaadati ümber ning nende karistused asendati 10-aastase sunnitööga.¹⁶⁰ 9. detsembril 1921. aastal jõudsid nad vangide vahetuse tulemusel Venemaale.¹⁶¹ Vahetamistest tuleb lähemalt juttu järgnevatel lehekülgedel.

Samal ajal, kui Eestis vangistati kommuniste, leidis Nõukogude Venemaal aset mitu Eesti kodanike arreteerimist, kus neid süüdistati erinevates kuritegudes.

Nõukogude Venemaal elavatele eestlastele erinevate süütegude inkrimineerimist ilmestab Moskva Eesti komitee kaastöötajate juhtum. Eesti kodanikud Jürvetson, Piir, Kauba ja Põrk, kes aitasid Eestisse tagasipöördujaid kodakondsusküsimustes arreteeriti olenemata asjaolust, et Nõukogude võimud olid nende tegevusest teadlikud ning koosviibimised legaalsed.¹⁶² Neile esitati süüdistused hangeldamises ja spekulatsioonides. Süüdistuste teemat on lähemalt uurinud Annemari Põder oma bakalaureusetöös.¹⁶³ 14. veebruaril 1921. aastal leidis sarnane juhtum aset Krimmi Eesti konsulaadi töötajatega, kes vahistati ning vangistati. Vahistatute olukorda raskendas see, et Nõukogude võimud keelasid õigusabi ning külastajad, kellel oleks olnud võimalik nende olukorda leevendada.

---

¹⁵⁶ Kiri Välisministeeriumile Politsei peavalitsuselt 17. augustil 1920, ERA 957.11.317, 101.

¹⁵⁷ Kiri Välisministeeriumile koos nimekirjaga Eesti kodakondsusesse soovimata isikutest 9. augustil 1920, 26–38.

¹⁵⁸ Salajane kiri Eesti Välisministeeriumisse, kontroll-opteerimiskomisjonist, 6. novembril 1920, RA ERA.957.11.317, 42.

¹⁵⁹ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 486.

¹⁶⁰ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 488.

¹⁶¹ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 489.

¹⁶² Postimees nr 141, Eestlaste Vangistamised Moskvast

¹⁶³ Põder, Annaemari, Eestlaste opteerimine Siberist, Bakalaureusetöö, Tartu, 2009. Juh prof Aadu Must.

Moskva ja Petrogradi protsessidki on ilmekad näited süüdistuste fabritseerimisest. Süüpingis oli nende protsessidega kokku ligi 100 eestlast. Advokaat Tomberg¹⁶⁴ üritas nende kaitsmiseks Venemaale sõita, kuid luba Nõukogude Venemaa võimudelt talle riiki sisenemiseks ei antud.¹⁶⁵ Krimmi konsulaadi töötajate saatust raskendas seegi asjaolu, et info nende vahistamisest jõudis Eesti saatkonda alles kaks kuud hiljem, 1921. aasta mais. Seegi ilmestab tolleaegsete ametiasutuste töö keerulisi tingimusi.

Vahetamisega seonduvat dokumentatsiooni ning kirjavahetust uurides ilmneb mitmeid põhjuseid, mis pärssisid vahetusprotsesse. Varasemast puudus pretsedent, kuidas vahetusi läbi viia, mis suurel määral nende alustamist aeglustas, lisaks oli puudus pädevatest ametnikest. Samuti ei soovitud Eestist vabastada olulisi kommuniste, kes oleksid jätkanud kommunismi edendamist Eestis. See aeglustas vahetatavate nimekirjade koostamist. Siiski tuleb tunnustada Eesti tolleaegseid poliitikuid riigiamtenikke ja välisteenistuste töötajaid, kelle ponnistused siiski vahetuste korraldamisel vilja kandsid.

Nõukogude Venemaa huvitus eestlaste vahetamisest Eesti kodanike vastu. Riigivastases tegevuses süüdimõistetute vahetamiseks Nõukogude Venemaale tuli neil kõigepealt esitada avaldus Eesti Politseivalitsusele Eesti kodakondsusest loobumiseks ning seejärel said nad taotleda võimalust Vene riigi alamaks astuda. See muutis vahetamist aeglasemaks, sest kõik need toimingud olid trükimasina ja telegrammi ajastul küllaltki aeganõudvad.

Veel üks oluline põhjus, mis takistas vangide Eestisse jõudmist, oli pidevalt muutuv olukord Nõukogude Venemaa vangilaagrites. Venemaal amnesteeriti kahel korral aastas vange. Lisaks liigutati vange erinevate vangilaagrite vahel. Kinnipeetavate asumine Nõukogude Venemaa erinevais paigus raskendas vangide õigeaegset kohalejõudmist vahetuskohtadesse. Taškendist Moskvasse jõudmine võttis soodsate olude korral talvel aega umbes kuu, Irkutskist aga poolteist kuud.¹⁶⁶ Vangide saatmine kaugematest töö- ja vangikolooniatest oli tervisele kahjulik või isegi eluohtlik, sest tihti olid kinnipeetavad väga kehvalt riides.¹⁶⁷

---

¹⁶⁴ Allikas ei ole esitatud isiku eesnime.

¹⁶⁵ Kiri Eesti Vabariigi valitsusele välisministri k.t.-lt, 21. juulil, RA ERA 957.12.51, 82.

¹⁶⁶ Telegramm Eesti välisministri, Tõnis Vareselt Eesti Moskva saatkonnast, 15. veebruaril 1922, ERA.957.11.756, 95.

¹⁶⁷ Eesti Moskva saatkonna telegrammid poliitvangide vahetamise kohta Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel. Vangide nimistud; 22.03.1921–31.12.1921, RA ERA 957.11.754, 34.

Vahetuste alustamist raskendas mitmete kõrgete riigiametniku seisukoht, kes arvasid et poliitvangide vahetamine pole mõistlik. Üks neist oli Tõnis Vares, Eesti esindaja Nõukogude Venemaal, kelle arvates julgustab vahetamine riigireetjaid veelgi usinamalt oma tööd tegema ning suurendab süütute eestlaste arreteerimist, keda siis hiljem Eestis süüdimõistetud kommunistide vastu välja nõuda. Vares lisas oma seisukohale ka tingimused, mis peaksid olema täidetud, juhul kui otsustatakse vahetamise kasuks. Ka kohtuminister Jaak Reichmann suhtus vahetamisse skeptiliselt, tema arvates puudus vahetusteks seaduslik alus ning asja tulnuks arutada erinõukogus.¹⁶⁸ Põhimõtteliselt vastuseisu avaldas ka Kohtupalati prokurör, kes väljendas seda kirjas Politsei Peavalitsusele, rõhutades algses nimekirjas olnud kommunistidele esitatud süüdistuste raskust.¹⁶⁹

I riigikogu koosseis oli vahetamiste vajaduses samuti ebaleval seisukohal. Olulisena tuleb märkida, et selles Riigikogu koosseisus oli kommunistlike vaadete pooldajaid vähe.

On tõenäoline, et kui esimese vahetusega poleks antud Eestist välja nii suurt hulka kommuniste, siis oleks Nõukogude Vene riigi ambitsioon kahanenud niivõrd suurel määral riigivastaselt meelestatud isikuid nõuda, mida arvasid ka enne vahetuste alustamist Tõnis Vares ja Jaak Reichmann.

Vahetamiseks lepidi kahepoolselt kokku järgnevad tingimused:

„1) Vahetused sünnivad parteide kaupa proportsionaalselt: viis inimest Venemaalt, kolm Eestist vastu 2) Partei koosseis seatakse kokku iga huvitatud poole heakskiitmisel järele (algnimestikus tähendatud vangidest) 3) Välja antakse need, kes tegelikult vangis leiduvad 4) Välja ei anta, kes ennast vahetusest lahti ütelnud 5) nende asemele, kes enne 5. oktoobrit 1921 a. vabastatud. surnud. vangis ei leidunud või mingil teisel alusel vangistuse hulgast väljakukkunud, on õigus asemikke nimetada.“¹⁷⁰

Asemikke ei võinud nimetada nende asemel, kes olid pärast 5. okt 1921. aastat vabastatud, surnud või mingil teisel alusel vangistute hulgast välja langenud, kes vahetusest keeldusid või vahetusvangide nimekirjas kordusid. Asemikud pidid enne vahetust olema saanud Venemaa

---

¹⁶⁸ Jaak Reichmanni kiri Eesti välisministrile juulis 1920, RA ERA 957.11.754, 24.

¹⁶⁹ Kiri Kohtupalati prokurörit, Eesti Politsei Peavalitsusele, RA ERA 957.11.754, 34.

¹⁷⁰ Telegram Eesti esindajalt Moskvast Tõnis Vareselt Eesti välisministeeriumile 29.11.1921, RA ERA 957.11.754, 258-259.

kodakondsuse. Asemikeks ei võinud nimetada neid, kes olid pärast 5. okt 1921. aastat vangistatud.¹⁷¹ 5. oktoober 1921. aastal oli daatum, millal esmakordselt vahetati Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel nimekirjad, keda poliitvangide vahetusega vabastada sooviti.¹⁷²

Lisaks sätestati, et vangid ning nende pagas tuleb toimetada vahetuskohta. Vangide üleandmine toimus Narvas või Jamburgis. Vahetusvangid pidid läbima karantiinitsooni, kus vahetuse toimumise eest vastutav isik kontrollis saatedokumente. Hiljem väljastati neile riiklik isikutunnistus. Politsei Peavalitsuse registrisse kantud karantiinitsoonist vabastatud ja Eestisse lubatud isikute hulk 1920. aastal küündis ligi 11 000 isikuni.¹⁷³ See arv sisaldas nii vahetusvange kui ka optante. Piirile saatmise kulu pidi kandma saatjariik.

Poliitvangide vahetamisprotsessi reaalseks alguseks võib pidada 1921. aasta juunit, mil Eesti Välisministeeriumi Vene osakonda saadeti Vene esindajalt nimekiri 11 isiku kohta:

„Maria Asu, Mihhail Hoop, Helene Jahu, August Krookus, Elena Liiv, Johannes Metsaots, Maria Reinbach, Leena Tippo, Voldemar, Teppich, Olga Vahman ja Miller (Marie-Helene).“¹⁷⁴

Sellele nimekirjale paluti mõni päev hiljem lisada ka Slati Kuschereva.¹⁷⁵ Vahetuse venimise ning lõppenud „50 protsessi“ tõttu muutsid Vene võimud meelt.¹⁷⁶ Veel enne protsessi lõppu, 28. septembril nõudis Tõnis Vares 12 kommunisti vahetamist kiirendada, mõistes Vene nõudmiste kasvu peale protsessi lõppu ja lootes sellega tähtsamaid Eesti vange kergemini vabastada.¹⁷⁷ Sellele ei jõutud aga piisavalt kiiresti reageerida ja 1921. aasta oktoobris nõudis Nõukogude Venemaa vahetuseks juba 166 Eesti vanglates viibivat kommunisti. Valdaval osal neist oli Eesti kodakondsus. Vene valitsus oli omalt poolt valmis vabastama ja Eestile üle andma kõik Eesti

---

¹⁷¹ Kiri Kohtuministeeriumile Välisministeeriumi Ida osakonna juhatajalt 27. juulil 1922, RA ERA 957.11.756, 295

¹⁷² Telegramm Moskva saatkonnast Eesti välisministrile 24. oktoobril 1921. ERA.957.11.754, 127.

¹⁷³ Sõjavangide ja sõjapõgenike nimekiri, RA ERA 1.1.7108

¹⁷⁴ Kiri Nõukogude Vene saatkonnalt Eesti Vabariigi valitsusele, juunis 1921, RA ERA 957.11.754, 16.

¹⁷⁵ Kiri Eesti Vabariigi kohtu- ja siseministrile Välisministeeriumi ida osakonna juhatajalt, 30. juulil 1921, RA ERA 957.11.754 23.

¹⁷⁶ Koondprotsess kommunistide üle, mis on oma nime saanud süüdistatavate arvu järgi

¹⁷⁷ Kirjavahetus Eesti esindusega Nõukogude Venemaal pantvangide vabastamise, saatkonna tegevuse, Venemaal elavate eestlaste ja Venemaale saadetavate kullerite kohta; 21.02.1921-31.12.1921, RA ERA 957.11.753, 36

kodanikud, kes siis Venemaal vanglates viibisid, Tartu rahulepingu alla ei käinud ja kes Eesti saatkonna 5. oktoobril esitatud nimekirjas üles olid tähendatud, kokku 274 isikut.¹⁷⁸

Juba esimesest vahetusest alates survestati eestlasi pidevate ähvardustega. Seda kinnitab ka Varese kohtumine tšekaa ühe juhi, Davtjaniga¹⁷⁹, 1921. aasta oktoobris, kes samuti rangelt soovitas nimekirjade koostamisega kiirustada.¹⁸⁰ Pinge inimelude eest vastutamise tõttu mõjus väga rängalt ka välissaadikutele. Ebakindlust lisas ka teadmatus selle kohta, kas Eesti esindusele antakse konsulaarõigused või mitte.¹⁸¹ Nõnda tuli 1921. aastal veel välisministeeriumi ning Moskvas asuva Eesti esindaja suhtlust šifreerida, et salajasi teateid edasi anda.

Esimene vahetusvangide ešelon alustas teekonda Eestisse 6. detsembril 1921, vahetus iseenesest leidis aset 8. detsembril Narvas. ning sellega jõudis kodumaale 49 poliitvangi.¹⁸² Nende seas Karl Hellat, koos abikaasa Almaga, kes oli olnud aktiivne ühiskonnategelane ning poliitik, kuuludes Venemaa Riigiduumi I koosseisu. Peale vabanemist oli ta Ukrainas Eesti Kontroll-opteerimiskomisjoni esimees ning töötas Tallinna Haapsalu rahukogu alalise liikmena. Karl Hellati onu, Aleksander Hellat, oli 1919. aasta aprillist kuni 1920. aasta juulini Eesti siseminister ning vastutas selle eest, kellele anda Eesti kodakondsust ja kellele mitte.¹⁸³ Venemaale saadeti esimese vahetusega 43 isikut, neist suurem osa „50 protsessi“ osalised.¹⁸⁴

Teine vahetusešelon 18 kommunistiga saadeti Narva poole teele 3. jaanuaril 1922.¹⁸⁵ Selle Venemaale saadetud ešeloni läbiotsimisel Narva piiril leiti vahetusvang Petersonilt paberid, mis sisaldasid infot Tartu poliitiliste süüaluste kohtuasja ehk „50 protsessi“. Need konfiskeeriti, kuid tagastati hiljem, sest ilmnes, et need olid avalikud dokumendid. Dokumentide konfiskeerimine iseloomustab hirmu spionaaži ja salajase info lekkimise ees, mida tundsid Eesti võimud poliitvangide amnesteerimisega Venemaale. Petrogradist saadetud teises ešelon, mis alustas teed

---

¹⁷⁸ Kiri Eesti välisministrile Eesti esindajalt Moskvas, 14. oktoobril, 1921, RA ERA.957.11.754, 109.

¹⁷⁹ Allikas pole esitatud isiku eesnime.

¹⁸⁰ Telegramm Eesti välisministrile Sarvale Eesti saadikult Moskvas 24. oktoobril 1921, RA ERA 957.11.753, 39.

¹⁸¹ Salajane kiri Eesti välisministrile Ants Piibule, Eesti saadikult Moskvas, 19. Novembril 1921. ERA.957.11.753, 21.

¹⁸² Nimekiri ešelonist, mis 6. detsembril 1921 Eestisse jõudis, RA ERA 957.11.754, 141.

¹⁸³ Rohtmets-Aasa, H, Eesti Vabariigi sisserände poliitika aastatel 1920–1923, 34

¹⁸⁴ Kiri Sarvalt sõjaväe prokurörile, 5. detsembril 1921, RA ERA 957.11.753, 46.

¹⁸⁵ Telegramm sõjaväe prokurörile, 3. detsembril 1921, RA ERA 957.11.756, 27.

¹⁸⁶ Telegramm välisministeeriumi vene osakonna juhatajale, 4. jaanuaril 1922, RA ERA.957.11.756, 38.

1. jaanuaril 1922, koosnes 33 vangist.¹⁸⁷ See jõudis Narva karantiini 3. jaanuaril.¹⁸⁸ Selles vahetuses oleks Eestisse pidanud jõudma algselt 45 vangi, kuid 11 isikut otsustas vahetusest loobuda.¹⁸⁹ Kaks vangi, Vladimir Folrat ja Mihkel Jürgenson, jäid aga ešelonist maha ning nad tuli seetõttu vanglasse tagasi saata. Nemad lubati järgmise ešeloniga järele saata. Nõnda jõudsidki need kaks poliitvangi Eestisse alles kaks ja pool kuud hiljem. Seega oli vahetuse suhe: 18 kommunisti Venemaale ning 34 vangi Eestisse.

Kolmandaks vahetuseks astusid Eesti kodakondsusest Vene alamateks 53 isikut.¹⁹⁰ Kolmas vahetusešelon 26 eestlasega jõudis Narva märtsis 1922. aastal.¹⁹¹ Selle vahetuse puhul oli märgata mitmesuguseid pingeid. Eelkõige silmas pidades Eesti saadikut Nõukogude Venemaal, Tõnis Vareset, kes vastutas vahtuste organiseerimise eest Nõukogude Venemaal. Pingete põhjuseks oli vahetuse venimine, see oleks pidanud lõpule jõudma 20. veebruaril.¹⁹² Vares palus 15. veebruari telegrammis Vabariigi Valitsusel vahetamise tähtaega pikendada kuni 1. märtsini – selle otsuseni jõudis valitsus 20. veebruaril.

Lisaks pingetele oli selle vahetuse puhul ka palju enam probleeme, millele viitab hilinemine. Kolmas ešelon Eesti vangidega jõudis korra juba Jamburgi, kuid saadeti sealt Vene võimude käsul tagasi ja kinnipeetavad jagati erinevate vangilaagrite vahel laiali.¹⁹³ Sellise olukorra põhjuseks oli venelaste meelemuutus, kes soovisid viie vahetusvangina saada isikuid Pettai, Meer, Abner, Redlich ja Eirus, keda algses nimekirjas ei olnud. Eesti Välisministeerium sellele nõudmisele reageerida ei jõudnud.¹⁹⁴ Nõnda otsustaski vene pool ilma soovitud vahetusvangideta üleandmisest keelduda. Tuleb märkida, et 18 saadetavatest isikutest olid eelmise kahe ešeloni täienduseks, õige vahekorra taastamiseks ning ülejäänud kaheksa isiku vastu tuli Eestil saata viis Vene esindaja nimekirjadest valitud kommunisti. Eesti oli sellega varasemalt krediteerinud juba hulga vange, mida Vene pool tegema ei nõustunud. Sellist käitumist ei mõistnud ka Leonid Stark, Nõukogude Venemaa esindaja Eestis, kes kohtumisel välisministeeriumi töötajaga David Sarvaga lubas

---

¹⁸⁷ Nimekiri Petrogradist saadetud teises ešeloni kohta, RA ERA 957.11.754, 141.

¹⁸⁸ Nimekiri 3. jaanuaril Narva karantiini jõudnud poliitvangidest, RA ERA 957.11.756, 46.

¹⁸⁹ Nimekiri poliitvangidest, kes Eestisse vahetamise kuulusid ja loobusid, RA ERA 957.11.756, 44.

¹⁹⁰ Nimekiri isikutest, kes astusid vene kodakondsusesse, 13. märtsil 1922, RA ERA 957.11.756, 156.

¹⁹¹ Nimekiri 7.märtsil Moskvast saadetud ešeloni kohta, RA ERA 957.11.754, 141.

¹⁹² Telegramm sõjaväe prokurörile Välisministeeriumi vene osakonnalt, 27. jaanuaril 1922, RA ERA 957.11.756, 82

¹⁹³ Millal see täpselt juhtus, arhiivitoimikutest ei selgu, telegramm Eestis saadikult Moskavas David, dateerimata, RA ERA 957.11.756, 113-114

¹⁹⁴ David Sarva Telegramm Eesti esindajale Venemaal Tõnis Varessele, RA ERA 957.11.756, 168-170..

kolmanda poliitvangide vahetuse ebaõnnestumise põhjuseid uurida.¹⁹⁵ Selle uurimise täpsemaid tulemusi antud allikast ei selgu. Varese muret vahetuse sellise käigu üle annab aimu ka telegramm Sarvale, kus ta keeldub vahetuste edasilükkamisest hilisemaks kui 1. aprill, kui vahetatavad eestlased peavad veel asjaajamise venimise tõttu terve aja teel viibides nälgima, külmuma ja tõbesid koguma.¹⁹⁶

Otsustavad sammud järgmiseks poliitvangide vahetuseks võeti ette 14. märtsil, kui välisminister tegi valitsusele ettepaneku Vene võimude nõutavate kommunistide kodakondsusest vabastamiseks ning vahetuse teel Venemaale amnesteerimiseks tingimusel, et nad enam Eestisse ei naase.¹⁹⁷ Neli päeva hiljem võttis valitsus vastu otsuse need viis isikud Eesti kodakondsusest ilma jätta.¹⁹⁸ Lõplikult jõudsid 26 eestlasest vahetusvangi 18. märtsiks Narva ning suunati sealsesse karantiini, kus neile isikutunnistused väljastati. Peale kolmanda vahetuse lõppemist lõpetas Tõnis Vares ka vahetustega tegelemise saatkonnas. Varest asendas peale seda saatkonna esimene sekretär Starrkoff.

Mitmel juhul langesid isikud vahetatavate nimekirjast välja peamiselt enneaegse vabanemise või surma tõttu. Esines ka juhtumeid, kus isikud loobusid vahetusest. Näiteks kinnipeetavad Grüner ja Terras, kes kuulusid Eestisse vahetatavate isikute nimistusse, loobusid sellest, sest nende olukord vanglas oli küllaltki leebe. Neil oli võimalus käia Eesti saatkonnas, mõlemad töötasid vangla kantseleis ning nende vabanemistähtajani oli jäänud alla kuu aja. Vahetusest loobus ka neiu Salelina Wreimann, kes oli vahetatavate nimekirja lisatud oma endise mehe palvel, kuid kes Venemaal oli uue kaasa leidnud.¹⁹⁹ Oli ka neid, kes Venemaal vangistuses viibisid, kuid lootsid vahetuseni jõuda ilma opteerimata – selline olukord iseloomustas näiteks perekond Ellmanni, kes 1921. aastal Jamburgis vahistati ning sealt Moskvasse vanglasse toimetati. Perekond esitas küll soovi vahetatavate nimistusse lisamiseks, kuid ilma Eesti kodakondsust omandamata seda ei võimaldatud.

---

¹⁹⁵David Sarva töötas sellel ajal Eesti Välisministeeriumis, vene oskonna juhi kohal ning vastutas vahetamiste eest. Telegramm David Satvalt Tõnis Varesele, dateerimata, RA ERA 957.11.756, 162.

¹⁹⁶Telegramm Moskva saatkonnast välisminister Sarvale, 13. märtsil 1921, RA ERA.957.11.756, 169.

¹⁹⁷Selline tingimus esitati kõigile poliitvangidele.

¹⁹⁸Siseministri ettepanek valitsusele märtsis 1922 ja valitsuse otsus 18.märtsil 1922, RA ERA 957.11.756, 199.

¹⁹⁹Kiri Eesti saatkonnast Venemaalt Eesti Välisministeeriumi Vene osakonnale 8. veebruaril 1922, RA ERA.957.11.756, 135.

Kolme esimese poliitvangide vahetusega oli Eestisse jõudnud 108 inimest, vahetustest oli omal soovil loobunud 18, pärast 5. oktoobrit 1921 vabanenud 21, surnud üks algnimekirjas esitatud inimene ning opteerimise tõenduse puudumisel väljalangenud 3 inimest. Vahetamise küsimus oli seega lõpetatud 151 eestlase puhul.²⁰⁰ Venemaa nimekirjas esitatute puhul oli vahetuste küsimus lõpetatud aga 95 isiku puhul 21. juuli 1922. aasta seisuga ootasid vahetamist veel 69 isikut.²⁰¹ Moskva kinnipidamisasutustes oli 35 eestlast, kes vastasid lepingutingimustele ning keda teoreetiliselt oleks võimalik olnud kohe Eestisse lähetada.²⁰² Sama kindlaid andmeid pole võimalik aga anda Venemaa ootuste kohta, sest nende nõudmised muutusid pidevalt hoolimata sõlmitud vahetamislepingust.

Peale vahetamislepingu tähtaja lõppemist 1. aprillil 1922. aastal otsustati selle uut pikendamist arutada erikomisjonis, kuhu kuulusid sõja-, sise- ja välisminister. Seal jõuti otsusele, et vahetamist pikendatakse 1. juulini 1922. aastal.²⁰³ Juulis lükati seda tähtaeg veel edasi 1. septembrini ja lisati klausel, mis lubas vahetusvangidele asemike määramisel arvestada ka peale 5. oktoobrit 1921. aastat arreteeritud – peamiseks põhjuseks oli Eesti välisesinduse töötajate ning kaastöölise arreteerimine Petrogradis.²⁰⁴

Neljas ešelon 16 eestlasest vahetusvangiga pidi Moskvast teele asuma 18. augustil 1922. aastal ning kohale jõudma Jamburgi 20. augustil. Osa sellest ešelonist moodustasid pärast 5. oktoobrit arreteeritud. Päev enne vahetust loobus nimekirjas olnud Lampson vahetamisest, kelle asenduseks Julius Kool. Tema kodakondsuse opteerimise kohta Eesti saatkonnal andmed puudusid. Kool ise väitis, et ta on opteeritud, ja kohaliku Punase Risti esindaja käendusel otsustatigi ta ešelonile lisada. Selline samm ei olnud julgeoleku vaatepunktist tavaline, kuid sellel otstarbel oligi loodud karantiinitsoon, et teha järelkontrolli riiki saabunud isikute kohta. Hiljem selgus, et Kool tõesti oli opteeritud Siberis. Viimasel hetkel otsustas vahetusest lahti öelda ka Adamson ning nõnda sõitiski 18. augustil välja ešelon 15 eestlasega.

---

²⁰⁰Telegramm Eesti saatkonnalt Moskvast Eesti välisministeeriumi vene osakonna juhatajale, 26. aprillil 1922, RA ERA 957.11.756, 230.

²⁰¹ Moskva Eesti saatkonna andmetel, 65 vahetatud, loobunud 29 ja vabanenud 1 isik.

²⁰² Telegramm Eesti välisministriile, Eesti esindusest Moskvast, juuli 1922, RA ERA 957.11.756, 261.

²⁰³ Eesti Välisministri ettepanek 19. oktoobril 1922 ja Vabariigi Valitsuse otsus 20. oktoobril 1922, RA ERA 957.11.756, 248.

²⁰⁴ Kiri Eesti Vabariigi valitsusele välisministri k.t.-lt 21. juulil, RA ERA 957.12.51, 82.

Ametnike vähesuse tõttu kedagi Moskvast ešelonis saatjaks ei määratud, kuid nimekirjad koos volitustega saadeti kulleriga Narva, kus vangid üle anti.²⁰⁵

Tallinnast Venemaale saadetavas ešelonis oli 46 inimest, mis haagiti 19. augustil Narva sõitvale rongi järele.²⁰⁶ Selle vahetuse järel jäi venelastel veel algnimekirja alusel saada 16 isikut, kelle kohta puudus kodakondsuse äravõtmise otsus.

Peale neljandat vahetust nõudis Vene pool veel 40 kommunisti vahetamist.²⁰⁷ Liialdatud nõudmiste esitamine oli Vene esindajatele omane kogu vahetusprotsessi käigus. Venelased nõudsid asemike määramist ka vahetusest keeldunud vangidele, mis oli vahetustingimustes keelatud.²⁰⁸ Oktoobriks nõustuti Eesti esitatud arvuga, et algnimestikus määratud 166 Eestis vangis viibinud kommunisti saaks Venemaale saadetud. Vastutasuks lubati vabastada kõik nõutavad eestlased, kes käivad vahetuslepingu alla. Selle kindlustamiseks saadeti oktoobri alguses 1922. aastal Vene vangikolooniatesse ringkiri, milles nõudis vabastada algnimekirjas esinenud inimesed, õiglaselt määratud asemike kohta lubas Vene esindaja anda korralduse alles pärast viimaste vangide üleandmist Venemaale.²⁰⁹

20. oktoobril 1922. aastal kinnitas Riigivanem Konstantin Päts valitsuse otsuse, kus sätestati viimase 16 vahetamata poliitvangi saatmine Venemaale. Tingimus oli, et kui mõni selles nimekirjas esitatu vahetusest keeldub, siis asemikke määramata vahetusküsimus sellega lõppenuks lugeda.²¹⁰ Allikast ei selgu, kas kõikide Eesti vangide vabastamine ka teoks sai.

28. oktoobril kirjutas David Sarvale soovitas Moskva saatkonna I sekretär Kurrikoff vahetusküsimuse likvideerimise puhul nõuda venelastelt veel mingit boonust, pidades silmas oktoobrirevolutsiooni V aastapäeva. Kurrikoff soovitas vahetusega lahendada Wildenau protsessi, millega on seotud ka teised eestlased.²¹¹ Paraku see eestlastel ei õnnestunud.

---

²⁰⁵ Telegramm Eesti saatkonna esindajalt Kurrikoffilt, 19. augustil 1922, RA ERA 957.11.756, 348.

²⁰⁶ Nimekiri väljasaadetutest lisatud tööle Lisa 4. Telegramm Eesti saatkonna esindajalt Moskvast, Välisministeeriumi vene osakonnale, 19. augustil 1922, RA ERA.957.11.756, 365.

²⁰⁷ Kiri Eesti Välisministeeriumile Eesti saatkonnast Moskvast, 6. septembril 1922, RA ERA.957.11.756, 389.

²⁰⁸ Telegram Eesti esindajalt Moskvast Tõnis Vareselt Eesti välisministeeriumile 29. novembril 1921, RA ERA 957.11.754, 258-259.

²⁰⁹ Keda oli selleks hetkeks veel 31. Ärakiri ringkirjast, mis saadeti Eesti saatkonda Moskvast, 12. oktoobril 1922, RA ERA 957.11.756, 406.

²¹⁰ Eesti välisministri ettepanek ja valitsuse otsus 20.oktoobril 1922, RA ERA.957.11.756, 419.

²¹¹ Oli üks Petrogradi ja Moskva protsessides vahistatud kontrollopteerimiskomisjoni liige, Eestile olulise riikliku tähtsusega. Salajane kiri välisminister Sarvale Moskva Eesti saatkonnast 28. oktoobril, 1922, RA ERA 957.11.756, 422.

30. oktoobril anti korraldus poliitvangide vaguni juurdehaakimiseks, mis pidi viienda saadetisega 16 kommunisti koos nende pagasiga vahetamiseks Narva toimetama.²¹² Kõigi nende isikute amnesteerimiseks vabastati nad Eesti kodakondsusest ning võeti Vene riigi alamateks nagu protseduur ette nägi. Kolm nendest loobus vahetusest viimasel hetkel ning nõnda tekkis juriidiline segadus nende kodakondsusega.²¹³ Eestis asuva Vene võimude esindaja 3. novembri kirjas saadi kinnitus vahetusküsimuse lõpetamise kohta, kus nõustuti, et uusi nimekirju enam ei esitata.

Uuesti kerkis vahetusküsimus päevakorda Viktor Kingissepa hukkamise järel, millele Venemaal järgnes eestlastest diplomaatide arreteerimine.²¹⁴ Paljud neist mõisteti Eesti Kommunistliku partei endise juhtfiguuri kombel surma. Neid otsuseid ei viidud enamikul juhtudest täide, kuid see tõstis Eesti riigi huvi veel korra vahetuste teema arutusele võtta.²¹⁵ Vahetamisküsimuses võeti valitsuses uus otsus vastu 22. detsembril 1922. aastal.²¹⁶ Kirjavahetus sõjaministeeriumi, Petrogradi kindral-konsuli, välisministeeriumi ja vabariigi valitsuse vahel näitab, et huvi Eesti ametnike vabastamiseks oli suur ning nimekiri soovitatavatest isikutest oli tunduvalt pikem kui 4. septembril 1923. aastal korraldatud vahetus. Sellega jõudis Eestisse 7 eestlast, kelle vastu anti 6 siin vangistatud kommunisti.²¹⁷

Viienda vahetuse kirjavahetusest selgub, et Bitner, Vene esindaja Eestis, soovis sarnaselt eestlastega vahetamist võimalikult kiirelt lõpetada ning nõustus valitsuse otsustega. Protssesi pärssis ja pidevaid väljapressivaid nõudmisi esitas aga Balti osakonna kommunist Keres.²¹⁸ Lisaks kinnitati, et vahetus üritati hoida võimalikult väikesena, et mitte liiga palju kommuniste välja saata ning Eestisse sooviti tuua peaaesjalikult Eesti riigile olulisemaid isikuid. Kommunistide massilises vabastamises nähti ohtu riiklikule julgeolekule.²¹⁹ Vahetamine oli üks väheseid viise, kuidas ebaõiglaselt vangistatud eestlasi päästa. Vahetamiseks kaalutud isikute hulk oli üle kahe korra

---

²¹² Telegramm Välisministeeriumi Vene osakonnalt liikumise osakonna ülemale, 30. oktoobril, 1922, RA ERA.957.11.756, 425.

²¹³ Neilt võeti ära Eesti kodakondsus ja sisuliselt polnud nad astunud ka veel Vene kodakondsusesse. Allikast ei selgu, kuidas olukord lahenes.

²¹⁴ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 585.

²¹⁵ Telegramm Eesti saatkonnast Moskvas välisministres Sarvale, 8. novembril 1922, RA ERA 957.12.51, 51

²¹⁶ Välisministri ettepanek ja valitsuse otsus 22. detsembril 1922, RA ERA 957.12.51, 44.

²¹⁷ Kiri Eesti saatkonnale Moskvas saatjana on märgitud juhataja, ilmselt on tegemist Välisministeeriumi ida-osakoona juhatajaga, RA ERA 957.12.51, 24.

²¹⁸ Salajane kiri Välisministeeriumi ida osakonna juhatale Eesti saatkonnas Moskvas, novembris 1922, RA ERA 957.12.51, 59.

²¹⁹ Salajane kiri Välisministeeriumi ida osakonna juhatale Eesti saatkonnas Moskvas, novembris 1922, RA ERA 957.12.51, 59.

suurem, nagu nähtub selleks koostatud nimekirjast.²²⁰ Vahetusnimekirjade koostamisele kulunud aeg möödus Moskva saatkonnas aga Vene võimude pidevate ähvarduste saatel, lubades surmamõistetud ametnike kohtuotsused täide viia. Kõige selgemini kirjeldab eestlaste ebaõiglast kinnipidamist ning protsesside poliitilisust Kurikoffi kiri Eesti välisministeeriumile. Ta kirjeldas selles Eesti kodaniku Oleski protsessi, kes oli illegaalse piiriületuse süüdistusega 9 kuud ilma kohtuotsuseta vangistuses viibinud. Sellise süüteo eest oli Nõukogude Vene dekreediga järgi karistuseks määratud maksimaalselt 6 kuud. Kuna Olesk oli vahetatavate vangide nimekirja määratud, siis pidi ta ootama, et Eesti riik ta päästaks. Kurrikoffi teadmisel oli selliseid näiteid veel laialdaselt ning seda olevat kinnitanud ka Vene Välisasjade kommissariaadi Balti osakonna juhataja Bitner. Eestlastest poliitvangide peamised süüdistused olid spioonaažis ning salakuulamises.

Moskva ja Petrogradi protsessidest alates kartsid teisedki kontroll-opteerimiskomisjoni liikmed arreteerimist. Moskva komisjoni raamatupidaja Eriks ei julgenud kolm kuud saatkonna ruumidest lahkuda, kartes, et tšekaa võib ta arreteerida.²²¹

Poliitvangide vahetuste tulemusel jõudis Eestisse 123 Nõukogude Venemaal vangistatud isikut. See number iseenesest pole suur. Tuleb hinnata ka vaimset potentsiaali, mille vahetatud endaga Eestisse tagasi tõid. Kindlasti mõjus riigi kuvandile rahva seas positiivselt kaasmaalaste vangist vabastamine ja kodumaale toomine.

Teisest küljest mõjusid vahetused soodsalt kommunistide tegevusele. Näiteks Kreuks ja Bogdanov, kes 1921. aastal Nõukogude Venemaale vahetati, naasid Eestisse ning edendasid siinset põrandaalust kommunistlikku liikumist, aidates kaasa mässu korraldamisele 1. detsembril 1924. aastal. Mõlemad hukkusid mässu järel tulevahetuses politseinikega.²²² Vangide vahetamise käigus pääses Nõukogude Venemaale ka kommunistlikku noorsooliikumist arendanud Arnold Sommerling. Ka tema naasis Eestisse 1924. aasta riigipöördekatseks, milles hukkus.²²³

---

²²⁰ Vt. Lisa 5.

²²¹ Telegramm Eesti saatkonnas Moskvast Eesti välisministeeriumisse, dateerimata RA ERA 957.12.51, 121

²²² Päevaleht, nr 58, 1. märts 1925, Kreuks-Pälson-Hammer, Vilmsi tänava lahingu tegelased selgitatud.

²²³ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 533.

Veel üks aktiivne noorkommunist, Richard Mirring, otsustas peale vahistamist ja vahetusvangina Venemaale jõudmist 1922. aastal Eestisse põrandaalusele kommunistlikule tööle naasta, kui ta valiti EKNÜ keskkomitee liikmeks. Uuesti lahkus ta idapiiri taha 1923. aasta mais.²²⁴

Leonhard Tiitsen osales vangide vahetamises aga koguni kahel korral. Esimest korda vahistati ta 1921. aasta oktoobris Kaitsepolitsei operatsiooni käigus ja tal õnnestus 1922. aasta jaanuaris vangide vahetamise tulemusena Nõukogude Venemaale pääseda. Juba sama aasta märtsis oli ta madrusena töötades aga Tallinnas tagasi ning üritas EKP keskkomitee liikme, Jaan Kreuksi, palvel Eestist minema toimetada üht Tallinna EKP vastutavatest organisatoritest. Selle toimetuse organiseerimiseks pidi Tiitsen maismaale minema, rikkudes sellega vahetusvangidele seatud piirangut Eestisse naasta. Tiitsen arreteeriti jälle ning määrati sunnitööle. 1923. aastal toimunud viimases vangide vahetuses saadeti ta teistkordselt Nõukogude Venemaale.²²⁵

---

²²⁴ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 534.

²²⁵ Tamming, Rosenthal, Sõda pärast rahu, 559-560. Vabatiigi valitsuse otsus 23.septembril 1923, ERA.957.12.51, 13.

3. KOKKUVÕTE JA JÄRELDUSED

Käesoleva bakalaureusetöö ülesandeks oli Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel toimunud vangide vahetuste küsimuste analüüs.

Kolm suuremat vangiliiki, keda Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel vahetati olid: sõjavangid, pantvangid ja poliitvangid. Nendest kõige rohkemaarvulisemad olid sõjavangid, keda Eestis peeti Pääsküla, Allku ja Tartu sõjavangilaagrites. Lisaks vangidele tegeleti sama küsimuse raames sõjapõgenikega, keda oli Eesti territooriumile kogunenud tuhandeid ja kelle sanitaarolud ja olmeprobleemid nõudsid kiiret reageerimist. Vangide vahetamist ei saanud läbi viia kiirustades, sest tuli kontrollida Eestisse lubatavate isikute tausta, vältimaks Eestisse riigivastaste isikute lubamist. Väljasaadetavate isikute puhul sooviti ära hoida ebaõiglaste repressioonide kätte langemist Nõukogude Venemaal. Protsessi kiirust aeglustas probleem inimeste isikutunnistuste ja dokumentidega, eelkõige nende puudumine. Tuli hankida erinevaid tõendeid ning tunnistusi, kas viibimine võõrriigis oli sundluslik või vabatahtlik ja mis alustel sooviti Eestisse tulla või siia paiksiks jääda. Eesti riik nõudis tõendeid sellegi kohta, kuidas suhtutakse vabariiklikusse riigikorda vältimaks kommunistlike agitaatorite sissevoolu, mis käis nii poliit- kui ka sõjavangide kohta.

Sõjavangid kui kõige suuremaarvulisem vangiliik põhjustas kõige eriilmelisemaid probleeme. Paljudel puudusid dokumendid, vangid oli kehvalt rietatud ning nende tervislik seisnud oli halb, muuseas viletsate sanitaarolude tõttu. Sõjapõgenike ja sõjavangide küsimuse lahendamiseks loodud komisjoni Vene delegatsiooni tegevust uuris Eesti Kaitsepolitsei ning tuvastas mitmeid seaduserikkumisi. Nimelt toetasid komisjoni vene delegatsiooni liikmed rahaliste vahenditega põrandaaluseid kommuniste, korraldasid vilja väljavedu Eestist ja toetasid Punaarmeesse kuulunud eestlaste peresid. Komisjoni delegatsiooni liikmed ei pidanud läbima nii põhjalikku piirikontrolli ja neil võimaldati võtta palgale kaastöölisi, mis võimaldas nende muretumat tegutsemist Eestis.

Sõjavangide vahetuse raames saadeti Nõukogude Venemaale algselt ka loodearmeelasi. See lõpeatati välisminister Ado Birki nõudmisel, sest loodearmeelastele said Nõukogude Venemaal osaks repressioonid ning esines ka hukkamisi. Peale Eesti välisministri otsust võisid Loodearmeelased Nõukogude Venemaale sõita ainult kui optandid. Paljud sõjavangid ei soovinudki Eestist lahkuda, sest olid siin rakendust leidnud põllumajanduses ning nende lahkumist

ei soovinud eestlastest talupidajad, kellel oli puudus töökätest. Nii talupidajad kui ka sõjavangid esitasid riigiametnikele palvekirju, mis tihti leidsid toetust, juhul kui tegemist polnud tulihingeliste kommunistidega. Sooviavalduste hulk tõusis märgatavalt 1920. aasta suvel pärast seda kui jõuti kokkuleppeni sõjavangide ning sõjapõgenikega ümberkäimise kohta.

Sõjavangide teemaga seostus tihedalt sõjapõgenike küsimus, kellega seotud probleeme käsitleti ametkondlikus dokumentatsioonis tihti paralleelselt. Ajavahemikus 1921–1929 sai naturalisatsiooni korras Eesti kodakondsuse 11 685 Vene põgenikku.

Teine suurem vangiliik, keda Nõukogude Venemaal kinni peeti ning Eesti Vabariigist siin vangistatud kommunistide vastu välja vahetati olid pantvangid. Kõige parema ülevaate pantvangide kehvadest kinnipidamistingimustest andis Eestimaa Tööraha Kommuuni koonduslaagri nr.1 olustik. Teiste hulgas hoiti seal vangis Konstantin Pätsi venna perekonda, Ajutise Valitsuse haridusministrit Karl Lutsu ja Asutava kogu esimehe August Rei abikaasa õdesid ehk siis riiklikul tasandil oluliste isikute lähedasi, kellel oli puudus toidust, riietest ja olmetarvetest. Koonduslaagrit kasutati ära kommunistliku propaganda toetamiseks, sest tööst vabadel hetkedel oli vangidel ainsaks kättesaadavaks kirjanduseks propagandistlikud brošüürid ning pühapäeviti käisid laagris eestlastest kommunistid, et punapropagandat juurutada.

Paljud pantvangid ETK I koonduslaagris olid õiguslikult süütuks ja valdavalt poliitilistel põhjustel kinni peetud isikud, omamaks vahetuskaupa Eestis vangistatud kommunistidele. Kõige rohkem oli vangilaagris Eesti soost mehi vanusegrupis 20-29, kelle võitlusvaimu üritati vangistamisega murda. ETK I koonduslaagri nagu ka kommuuni enda kestus polnud pikk. Pantvangide vahetamiseks sõlmiti Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel leping 19. novembril 1919. aastal. Sama aasta 4. detsembril vahetati vangistatud isikuid. Kokku jõudis 19. novembril sõlmitud vahetuslepingu alusel Eestisse 32 vangi, kelle hulgas olid Nikolai Pätsi pereliikmed.

Saranselt sõjavangidele ja sõjapõgenikele pidid pantvangid tõendama, et nad viibivad Nõukogude Venemaal oma tahte vastaselt ja on lojaalsed Eesti Vabariigile. See näitas, kui keeruline oli filtreerida vangistatud isikuid, et Eestisse ei võetaks vastu lojaalsete kodanike asemel kommunistide poolt värvatud agente.

Kolmanda suurema vangiliigi, poliitvangide puhul olid mured palju ühetaolisemad, peale kehvade kinnipidamistingimuste oli suurim probleem vahetatavate nimekirjadega. Vahetused venisid

pikemale perioodile kui pant- ja sõjavangide puhul kuigi kõik tingimused olid varem kahepoolselt kokkulepitud. Oluline vahe oli ka selles, et poliitvangide vahetusele avaldasid vastasseisu mitmed kõrged riigiametnikud näiteks kohtuminister Jaak Reichmann ja Eesti esindaja Nõukogude Venemaal, Tõnis Vares ja tagantjärele saab öelda, et nende mured olid õigustatud.

Nõukogude Venemaa esitas iga vahetuse eel uusi nimekirju, mis mitmel puhul ei vastanud varem kokkuleptud tingimustele. Need erinevused sõltusid vahepeal Eesti ametivõimude poolt kinni peetud kommunistidest ja lõppenud suurtest kohtuprotsessidest. Nõukogude Venemaal vangistatud eestlaste vastu vahetati siin riigivastaselt tegevuselt isikuid. Ainuüksi 1920. aasta jooksul vahistati selliseid isikuid üle 200. Vahetused pidid toimuma parteide kaupa proportsionaalselt: viis inimest Venemaalt, kolm Eestist vastu, seda vahetust ei suudetud aga hoida. Poliitvangid pidid taluma väga raskeid tingimusi nagu kõik teisedki vangiliigid, aga pant- ja sõjavangid ei pidanud taluma selliseid heidutusi, kui näiteks kolmas poliitvangide vahetusešelon. See ešelon jõudis korra juba piiripunkti, kuid sealt jagati selles olnud eestlased uuesti Venemaa vangilaagrite vahel laiali, sest Nõukogude Venemaale ei saadatud vahetuseks vange, kes kokkuleppele ei vastanud. See iseloomustab poliitvangide vahetamises pidevalt muutuvat olukorda ja Nõukogude Venemaa kompromissitut soovi saada enda poolt nõutud vange. Selliste väljapressimiste tõttu loobus Eesti esindaja Nõukogude Venemaale, Tõnis Vares vahetusküsimusega tegelemisest. Pidevat venitamist kasutas Nõukogude Venemaa ära peale lepingu sõlmimist vangi langenud isikute vabastamiseks. Poliitvangina Nõukogude Venemaale vahetamiseks loobus üle saja eestlasest kommunisti Eesti kodakondsusest.

Algses nimekirjas väljatoodud Eesti vangide kojutoomist raskendas mitu probleemi. Eriti pidevalt muutuv olukord Nõukogude Venemaa vangilaagrites. Vange paigutati ümber vangilaagrite vahel Peterburist kuni Tashkenti ja Almatani. Lisaks amnesteeriti kahel korral aastas vange ning kehvalt koguti andmeid surnud või üleviidud vangide kohta. Seetõttu oli keeruline panna kokku ešeloni Eesti vangidest, keda ei suudetud vangilaagritest üles leida.

Viie suurema poliitvangide vahetamise tulemusel jõudis koduriiki 123 eestlast, teiste hulgas riigitegelane Karl Hellat koos abikaasaga.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kõigi vangiliikide puhul kasutas Nõukogude Venemaa võimalust edendada kohalikku kommunistliku liikumise tegevust pakkudes otsest finantsabi kui ka päästes vangist vahelejäanud agente. Mitmel puhkul naasid Nõukogude Venemaale vahetatud

kommunistid siia põrandaalust kommunismi edendama. Samal ajal Nõukogude Venemaal viibinud eestlasi ning Eesti ametnike elu ja tööd raskendati läbi pideva jälgimise ning vahistamiste. Samas ei nõustunud Nõukogude Venemaa sõlmitud poliitvangide vahetuslepingu alusel õiguslikult vahetamisele kuuluvate isikute vabastamist. Lisaks peeti eestlasi kinni õigusvastaselt süütegude eest, mille puhul muidu oleks karistus oluliselt leebem, kuid Nõukogude Venemaa nägi võimalust neid kommunistide vastu välja vahetada, siis pidid mitmetel puhkudel kauem vanglas viibima.

Kõiki vangiliike iseloomustab kinnipidamine raskedes tingimustes, valitsesid kehvad sanitaarolud, olid väga kehvad toitlustustingimused ja puudus oludele vastav riietus. Lisaks tuli taluda vintsutusi transportides erinevate vangilaagrite vahel, osade vangide puhul tähendas see kuni poolteist kuu pikkust rongisõitu, mis tähendas tihti haigusi või halvemal juhul isegi surma.

LISAD

Lisa 1 - Tartu rahulepingu punktid IX ja X, mis sätestasid vangide vahetamist.²²⁶

ARTIKKEL IX

Mõlemate poolte sõjavangid tulevad kõige lühemal tähtajal kodumaale tagasi toimetada. Sõjavangide vahetamise kord määratakse kindlaks selle artikli lisas.

M ä r k u s 1. Sõjavangide all mõistetakse isikuid, kes on vangi võetud ja ei teeni selle riigi sõjaväes, kes nad vangi võtnud.

M ä r k u s 2. Sõjavangid, kes on vangi võetud Valitsusele mitte alluvate sõjavägede poolt ja kes ei ole astunud tähendatud sõjavägede ridadesse, tulevad tagasi anda üleüldisel alusel.

Lisa 1. Mõlemate poolte sõjavangid lastakse koju sedamööda, kui palju nad mitte ei soovi selle riigi nõusolekul, mille territooriumil nad asuvad, tema piiridesse jääda või mõnda teise riiki minna.

2. Sõjavangide vahetamise tähtajad määratakse kindlaks vastavate Valitsuste poolt pärast rahulepingu ratifitseerimist.

3. Sõjavangide vabastamisel antakse neile tagasi nende isiklik varandus, mis neilt ära võeti selle riigi võimude käsutuses, kes nad vangi võttis, kui ka alles väljamaksmata ehk arvesse võtmata osa nende palgast.

4. Kumbki lepinguosaline kohustub tasuma oma sõjavangi langenud kodanikkude ülevalpidamise kulud, mis vastane pool kannud, sel määral, kui palju need kulud ei ole kaetud sõjavangide tööga riigi- ehk era-ettevõtetes. Väljamaksmine sünnib selle riigi rahas, kes vangi on võtnud.

M ä r k u s. Kulud, mis sõjavangi ülevalpidamise eest tasuda tulevad, seisavad koos tema peale ära kulutatud moonast, asjalisest ja rahalisest varustusest.

---

²²⁶ Edgar Mattisen. Tartu rahu. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, lk 456-457.

5. Sõjavangid saadetakse escheloonidena riigipiiridele selle riigi kulul, kes nad vangi võtnud; üleandmine sünnib kokkuseatud nimekirjade järele, milles peab ära tähendatud olema sõjavangi ees- isa- ja perekonnanimi, vangivõtmise aeg, samuti ka sõjaväe osa, kus sõjavang vangilangemise ajal teenis. Ja kas sõjavang oli vangis viibimisel kaelakohtu-kuritööde eest süüdi mõistetud, nimelt missuguste eest ja millal.

6. Otsekohe peale rahulepingu ratifitseerimist asutatakse sõjavangide vahetamise komisjon, mis koos seisab neljast esitajast kummagi lepinguosalise poolt. Selle komisjoni kohuseks on käesoleva lisa tingimuste täitmise järele valvamine, kodumaale saatmise viisi ja korra äramääramine, samuti ka mõlemale poole koju tagasilastavate sõjavangide kulude kindlaksmääramine andmete põhjal, mis vastav pool üleandmisel ette toob.

ARTIKKEL X

Ühel ajal sõjavangide ja interneeritud kodanliste isikute kojusaatmisega vabastavad lepinguosalsed nad nuhtlusest, mis nende peale pandud kohtuotsuste järele kuritegude eest, mis tehtud vastase poole kasuks, ja samuti ka igasugustest distsiplinaarkaristustest.

Amnestia alla ei käi isikud, kes nimetatud kuritööd ja distsiplinaar-kuriteod toime pannud pärast rahulepingu allakirjutamist.

Sõjavangid ja interneeritud kodanlised isikud, kes kriminaalkohtu poolt süüdi mõistetud enne selle lepingu ratifitseerimist, ehk olgu ka pärast ratifitseerimist, kuid ühe aasta jooksul ratifitseerimise päevast arvates amnestia alla mitte käivates kuritegudes, saadetakse kodumaale tagasi pärast nuhtluse kandmist.

Need, kelle vastu on tõstetud kaelakohtuline süüdistus amnestia alla mitte käivates kuritegudes, antakse isamaa võimude kätte ühes kõigi nende vastu tõstetud süüdistuse asjus kogutud andmetega, kui aasta jooksul rahulepingu ratifitseerimise päevast arvates kohtuotsust ei ole tehtud“

Lisa 2 - Vangide vahetamiseks esitatud nimekiri Nõukogude Venemaal viibivatest Eesti sõjavangidest 2. novembril 1920.²²⁷

39

N I M E S T I K

Venemaal kinnipeetavate Eesti sõjavangide üle.

Nr. Nr.	Perikonna, ves- ja isand.	Ara- teeri- mise aeg.	Sündistus.	Kus vaigimajas kinni istub.
1.	SIKK, Eduard, Gustavi p.	1919 a.	Sõjavang.	Kasanis.
2.	PARKAL, Julius Gustavi p.	" "	" "	" "
3.	KUKK, Rudolf	" "	" "	Moskvas.
4.	LOBINSKY/LEFINSKY/Nikolai	" "	" "	" "
5.	KRUUS, Johan	" "	" "	" "
6.	KANGRO, Rene Feliksovitsch	" "	" "	Rechevis.
7.	TOMINGAS, Nikolai	" "	" "	Rstinsk.
8.	SCHILLING, Aleksander	" "	" "	Moskvas.
9.	STEIN, Otto	" "	" "	Teadmata.
10.	PIELBÜSCH, Edgar	" "	" "	Moskvas.
11.	TAKK, Arved	" "	" "	" "
12.	VEISSENBORF, Peeter	" "	" "	" "
13.	BUKANN /IUU/ Roman	" "	" "	" "
14.	REID, Aleksander	" "	" "	" "
15.	POTOV, Nikolai	" "	" "	" "
16.	REDER, Voldemar	" "	" "	" "
17.	PÄRMING, Paul	" "	" "	" "
18.	VILHELMSON, Ernst	" "	" "	" "
19.	ALEKSEJEV, Jaan	" "	" "	" "
20.	ROOSAAR, Aleksander	" "	" "	" "
21.	LINKVITSCH, Aleksander	" "	" "	" "
22.	DESEVE, Donat	" "	" "	" "
23.	NEILMAN, Aleksander	" "	" "	" "
24.	LIIVAK, Voldemar	" "	" "	" "
25.	KUKK, Ernst	" "	" "	" "
26.	KOFF, Wilhelm	" "	" "	" "
27.	RIKEMANN, Aleks	" "	" "	" "
28.	SCHUKIS, Hedmar	" "	" "	Tsarca, selo.
29.	PAKOV, Hans Hansu p.	" "	" "	Moskvas.
30.	KELT, Rudolf Johannese p.	" "	" "	Teadmata.
31.	TIKS, Herman Jakobi p.	19.8.19a.	" "	" "
32.	KÜTT, Robert	Teadmata	" "	Rjasanis.
33.	VERNER, Arnoldon	" "	" "	" "
34.	VALTER, Georgi	" "	" "	" "
35.	Palis, Erik	" "	" "	" "
36.	KUKKEL, Elmar Madise p.	25.8.19a.	" "	Moskvas.
37.	KAMBERG, Oskar	19.8.19a.	" "	Teadmata.
38.	MELDER, Anton Hansu p.	2.20a.	" "	Ekaterinodaris ehk Moskvas.
39.	LONIK, Konstantin	Teadmata.	" "	Vologdas.
40.	METTUS, Jean Johannese p.	1920 a.	" "	Raschk, Rjas. k.
41.	AVIK, Eduard Hansu p.	4. IV. 20a.	" "	" "
42.	KESLER, Anton	1920 a.	" "	Moskvas.
43.	HELIKOV, Jean Peetri p.	Teadmata.	" "	Teadmata.
44.	MELIK, Peeter	" "	" "	" "
45.	SAUAK	" "	" "	Dvinskis.
46.	TERREBZEG, August	IV. 1919a.	" "	Teadmata.
47.	TOMSON, Oskar Heinrichi p.	5. XI. 19a.	" "	" "
48.	JENNSEN, Heinrich Karli p.	20.8.19a.	" "	Moskvas.
49.	HEINILE, Aleksander Karli p.	Teadmata	" "	Teadmata.
50.	SOOSIK, Hans	" "	" "	" "
51.	SASAD, Johan Jakobi p.	" "	" "	" "
52.	SCHTAUSS, Friedrich	" "	" "	" "
53.	LORNTS, Roman	1919 a.	Valg. väel.	Tselibinsk.
54.	ANDREJEV, Boris	1919 a.	" "	Moskvas.
55.	KOESJEV, Aleksander Sergei p.	" "	" "	" "
56.	OGLE, Peeter Ivani p.	" "	" "	Samaras.
57.	HOLAND, Hugo Moritsi p.	" "	" "	Bel. Ustjug.
58.	VEISS, Wilhelm Edgari p.	" "	" "	Arhangelskis
59.	HANSMANET, Eduard	11-20 a.	" "	Tonskis.
60.	REUSIK, Hugo Jakobi p.	V-20 a.	" "	Keem.

²²⁷ RA ERA 957.11.582, 39.

Lisa 3 – Georg Krischbaumi ettekanne ümberkäimisest Eesti vangidega Staraja Russa vangilaagris, septembris 1920.²²⁸

Ümberkäimisest Eesti sõjavangidega Venemaal.

Jaan Pull, Peetri p. Saaremaalt, Kihelkonna v. pärit, 24 a. vana, poissmees, Lut. usku, teenisin 6-mas Eesti jalaväe polkus, langesin vangi Salatsi jõe ääres, Burtneki järve lähedal, 13. mail 1919. a. Peale vangivõtmise viidi mind ja teised minu kaaslased, kes ka vangid olid langenud, nimelt Kivistik - Viljandimaalt, Agias - Saaremaalt, ja teised - 8 meest - Võnnu linna, kuhu umbes kaks nädalat jäime. Seal käidi meid iga päev üle kuulamas ja nõuti teateid sõja seisukorra üle; kes soovitavaid vastusi ja seletusi ei annud, need jäeti karistuseks supist ilma. Sealt saadeti meid ja ka palju teisi sõjavangisi (poolakaid ja teisi) Dvinski, kuhu 3-ks nädalaks jäime. Paigutati vangimajasse, magasime palja põranda peal, kahe päeva peale anti $\frac{1}{2}$ naela leiba, suppi ei antud, nisu anti üks lusika täis kahe päeva peale. Peale selle jäin viletsa toidu pärast haigeks ja mind saadeti Peterburi ja asetati Peresõlini haigemajasse; olin seal umbes 14 kuud. Ravitsemist mingisugust ei olnud, tühuse haiged oli palju, toiti eniselt kõige viletsam. Haiguse ja nälja pärast jäin nii nõrgaks, et omal jõul vaksali ei suutnud minna, kui mind Staraja-Russasse saadeti. Seal viidi mind üksikusse kongi, kus akna klaasid katki olid ja magamise riideid puudusid. Klaasid panid sisse oktoobrikuul, kui väljas umbes 8 - 100 külma oli. Sõua anti $\frac{1}{2}$ naela leiba päevas ja peenikeseks raiutud poriseid kapsas lenti supi nime all, ilma soolata. 15 minutit lubati iga päev jalutada, aga võimalik ei olnud seda ära kasutada - puu = dusid riided. Kord oli kõige rõhuvam, nii kui harilikus kurjategijate vangimajas, toitu anti väikse augu läbi ukse sees. Detsembrikuul hakati kantslele ruumist ehitama ja meile pandi ette tööle hakata, lubati selle eest $\frac{1}{2}$ naela leiba anda ja 12 rubl. raha päevas. Läksime siis, mina ja teised Eesti vangid - umbes 30 inimest, tööle ilma riideteta, 200 külma käes. Lubatud leiba ei antud, raha lubati siis ära maksta, kui vangisi hakatakse vahetama. Olukord oli võimata raske, ruumist ei ehitatud, riideid ei olnud, nälg oli suur. - hakkasin põgeremise peale mõtlema. See läks mul korda ja 13. jaanuaril põgenesin Staraja-Russast ära. Staraja-Russasse jäid minust maha Eesti sõjavangid Ado Mägi, Jaan Mägi, Priido Ridai, Ado Minkelson, Kivistik ja teised, kelle nimed minule teadmata.

INFORMATSIONI OSAKONNA

U H A T A J A

septembril 1920. a.

Lisa 4 - Eestist Nõukogude Venemaale saadetud poliitvangide nimekiri. 19. Augustil 1922.²²⁹

СПИСОК

367a

заключенных в эстонских тюрьмах русских граждан, предлагаемых к
обмену на содержащихся в местах заключения России эстонских
граждан в IV-ой партии.

1. KAPU Элла	24. ХААК Филипп
2. ЯЛТ Ян	25. КРГЕНС Эдуард
3. ТРУМАН Ян	26. МЕННИКОВ Константин
4. САУТЕР Ида	27. ЛООПЕР Христиан
5. САРАП Август	28. ГАНЗЕН Иоган
6. УКАРЕДА Томас	29. КУММ Тенис
7. ОССЕН Карл	30. СИМОН
8. ВИССЕР Леена	31. ВАЙНЛО
9. БЛАУФЕЛЬДТ Иоганнес	32. КУУСК Карл
10. РУНГЕ Юлия	33. ЯКОВСОН Яаак
11. АМВОС Эдуард	34. НИЛЬСЕН
12. АУТЕРВАЛЬД Генрих	35. ЛУИСПЕА Бернгард
13. ЯКОВСОН Мария	36. ТИВУ Тенис
14. КОШЕЛЬ Юрий	37. МИИЛЕН Арнольд
15. ЦИРНА Иоганнес	38. ЛУИИ Михкель
16. РОЗЕНТАЛЬ Иоган	39. ТОМШЕР Карл
17. ПААС Эльвина	40. ВЕГЕЛЬ Яков
18. ПЕТТАЙ Эрих	41. ВАГУ Роберт
19. АЛТИКСОН Дювиг	42. ПРН Вольдемар
20. ПАРМ Иоганнес	43. КРИВОНОГОВА Мария
21. МЯЭ Александр	44. ГРЮНЛИНГ Иоган
22. ИОГАНСОН Михкель	45. ЛИИВАС Юрий
23. МИЛЬ Алида	46. ВАЛЬТИН

*От имени Полномочного Представительства Р.С.Ф.С.Р. в Эстонии
сотрудник особых поручений при этом Представителе Владимир Шрейдер*

Lisa 5 – Nõukogude Venemaal vahistatud eestlastest ametnikud, kelle puhul kaaluti vahetamisküsimust, telegramm 4. novembril 1922.

57⁸⁴

Venemaal vangistatud isikute nimekiiri.		

(Moskva ja Petrogradi protsesside puhul).		
<u>Petrograd:</u>		
1) VESSART Aleksander	Kom.ametnik	spiomash.
2) VALDE Oskar	" "	"
3) METSAMART Hans ühes naisega	" "	"
4) GRÜNER Eduard	Kaub.agent end.ametnik	"
5) PAULBERG Eduard	Vagunisajaaja	"
6) JÜRGENS E.	End.ametnik	"
7) TERRAS Hans	Kom.ametnik	"
8) RAUD Olga	" "	"
9) TIKERPUU Anton	" "	"
10) Rand Albert	" "	"
11) GRAUEN Andrei	" "	"
12) ALLMAN August	" "	"
13) KITTER August	" "	spekuleerimine
14) PROMET August ja Elisabeth	" "	"
15) WERTSINSKI Eduard	" "	spionash
16) SOPPE Tina	" "	spekuleerim.
17) KEMI Jaan	" "	"
<u>Moskva:</u>		
1) PÖDER Hans	Vagunisajaaja	spekuleerim.
2) POORT	"	"
3) WILDENAU	Ametnik	spionash
4) SHUMAKOW	Kaukaasia kuller	põhjuseta
5) MÖTTE Jaan	Asunduste selegat.	"

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivi allikad

Rahvusarhiiv (RA ERA)

Fond ERA.1 – Politseitalitus

Fond ERA.2 – Eesti Ajutise Valitsuse peavolinike , maakondade ja linnade komissaride dokumendid

Fond ERA.15 – Asutav Kogu

Fond ERAF.28 – Eesti Tööraha Kommuun

Fond.957 – Välisministeerium

Ajalehed

Postimees 1919, 1920

Päevaleht 1925

Tallinna Teataja 1919

Vaba Maa 1919

Internetiallikad

Eesti Sõjamuuseum, Ohvitseride andmekogu, <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1>
vaadatud 20.12.2016

Kirjandus

Ant, Jüri, Eesti 1920 – Iseseisvumise esimene rahuaasta, Olion, 1990, Tallinn.

Graf, Mati, Poliitilised parteid Eesti Vabariigis 1918-1934, TPÜ kirjastus, 2000, Tallinn.

Kasekamp, Andres, Balti riikide ajalugu, Varrak, 2011, Tallinn.

Krikk, Mai, Eesti politsei loomine ja areng 1918 - 1940, Olion, 2001, Tallinn.

Kuuli, Olaf, Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917-1991, 1999, Tallinn.

Kersti, Tormis, Laidre, Sirje, Ots, Heido, Eesti Vabadussõda 1918-1920 II, kolmas trükk, Vabadussõja Ajaloo komitee, 1939, Tallinn.

Laaman, Eduard, Eesti iseseisvuse sünn VII vihik, Faatum, 2007, Tallinn.

Made, Vahur, Külalisena maailmapoliitikas, Tartu Ülikooli kirjastus, 2000, Tartu.

Mattisen, Edgar, Tartu rahu. Tallinn: Eesti Raamat, 1988

Medijainen, Eero, Saadiku saatust. Välisministeerium ja saatkonnad 1918-1940, Eesti enstüklopeediakirjastus, 1997, Tallinn.

Mihkelson, Marko, Tundmatu Eesti Vabariik, ETK I koonduslaager Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus, 1993, Tallinn.

Pajur, Ago, Eesti ajalugu VI, Ilmamaa, 2005, Tallinn.

Rohtmets-Aasa, Helen, Eesti Vabariigi sisserände poliitika aastatel 1920-1923, Tartu Ülikooli kirjastus, 2014, Tartu.

Rosenthal, Reigo, Eesti Vabadussõda – kas ka kodusõda? , Eesti Ajalooarhiivi toimetised 19 (26), Eesti Ajalooarhiiv, 2012, Tartu.

Rosenthal, Reigo, Loodearmee, Argo, 2006, Tallinn.

Zetterberg, Seppo, Eesti ajalugu, Tänapäev, 2009, Tallinn.

Tammela, Mari-Leen, Estonian Communists in Prisoner Exchanges between the Republic of Estonia and Soviet Russia in 1921–1923, ПЕТЕРБУРГСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, Санкт-Петербургский

Tamming, Marko, Rosenthal, Reigo, Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure põrandaaluste kommunistidega 1920-1924, Se&JS, 2010, Tallinn.

Valge, Jaak, Punased I, Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut: Rahvusarhiiv, 2014, Tallinn.

Käsikirjad

Põder, Annemari, Eestlaste opteerimine Siberist, Bakalaureusetöö, Tartu, 2009. Juh prof Aadu Must. Käsikiri Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudi arhiivinduse osakonnas.

Tammela, Mari-Leen, Poliitilised suurprotsessid Eestis 1920-1925: katse portreerida Eesti kommunisti, 2010, Tartu Ülikool, juhendaja Ago Pajur, Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudi Eesti ajaloo osakonnas.

Prisoner Exchange Between the Republic of Estonia and Russian Socialist Federative Soviet Republic from 1920 to 1923

SUMMARY

This thesis examines the process of prisoner exchange between two newly founded states – Estonia and Russian Socialist Federative Soviet Republic, how the process progressed which, problems arose and what were the biggest motivators on either side to start the exchange process. It examines reasons why people were imprisoned and portrays the situation in Soviet prison camps at that time.

Prisoners that were exchanged were divided into three bigger categories: political prisoners, prisoners of war and hostages. The most numerous of these three were the prisoners of war that included more than 8000 individuals held in Estonia and nearly 1200 in Soviet Russia. The majority were soldiers captured by the other side but there were very many exceptions due to forced mobilization executed by Soviet armed forces retracting from Estonia. This meant that Estonians should be exchanged for Estonians and sent to Soviet Russia, to a country they did not have any prior connection to. Exceptions like these can be seen in all of the prisoner categories which made the exchange process more time-consuming and difficult to execute. This thesis exemplifies these kinds of exceptions with single instance cases that happened with real persons. These examples are sourced from the archives helping to understand the complex conditions where the newly founded state of Estonia was in. The archive materials also show how quick-witted the personnel of the Estonian administration had to be with unprecedented cases like many of them were. Especially in a situation where there was a lack of sufficiently educated and loyal public servants.

The prisoner exchange was very important from the Estonian statehood perspective as well. By salvaging innocent citizens from Soviet Russia prison camps, Estonia was newly born country that proved itself to be looking out for its citizens well-being and making an effort to provide the functions it was set out to carry. This also manifests in capturing communists whose aim was to end independent statehood in Estonia. These exchange processes helped to free thousands of Estonians and return them to their home country.

Based on the sources used for writing this thesis, it can be concluded that the prisoner exchanges were used by Soviet Russia to promote communist agitations and the anti-independence movement. They used political prisoner exchange as one of their most powerful instruments to keep the fight alive by giving communist agents reassurance that if imprisoned they would be freed again by prisoner exchange. Some of the political prisoners who were exchanged to Soviet Russia returned to Estonia to continue espionage and antigovernment activities by using false documents or illegal border crossing. Some of them were exchanged to Soviet Russia several times.

This thesis also helps create a perception of how bad the conditions were in Soviet prison camps and how the people had to suffer while being imprisoned or transported from the prison camps to the border for the exchange. It can be concluded that if the people would have been left in prison they would have died or suffered very serious health concerns due to lack of food and warm clothing.

The attitude of Soviet Russia in the prisoner exchange question is also described in this thesis. It can be concluded that the attitude was very dependent on the litigations going on in Estonia, which had to do with communists. As well as the willingness to end the prisoner exchange as quickly as possible to free even more communists captured in Estonia.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Martin Oja

14.10.1991

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

Vangide vahetus Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel 1920–1923

mille juhendaja on Mari-Leen Tammela

reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 02.01.2017